Historisk-topografisk Selskab
for
Gladsaxe kommune

ÅRSSKRIFT 1970

Gladsaxe Sogn i Middelalderen
Om Gammelmosen
Fra »Pengeløse Overdrev« til Søborgmagle Haveby

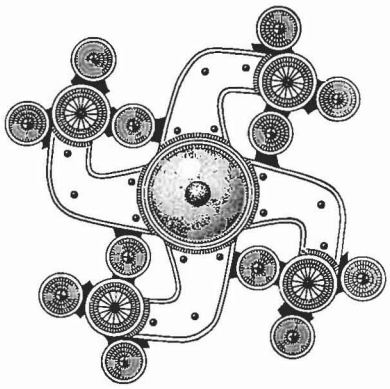

EGET FORLAG
1970

Ved udsendelsen
af tredie årgang af vort årsskrift
ønsker
Historisk-topografisk Selskab
at rette en tak til
Gladsaxe Kommune for økonomisk støtte.

P. B. V.
Gudrun Gram-Hanssen
December 1970

Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, Lyngparken 7, 2800 Lyngby

Gladsaxe sogn i middelalderen

Af C. Th. Holbøll

Middelalderen, eller den mørke middelalder som man lidt misvisende har kaldt den, regnes sædvanligt for tidsrummet fra Vikingetiden til Reformationen, d. v. s. fra tiden omkring år 950 til et stykke ind i 1500-tallet. Den er jo kun et historisk begreb og omfatter for Danmarks vedkommende så vidt forskellige perioder som vikingetiden med dens gloriøse ekspansion, men også dens ynkværdige trælle[1]), Valdemarernes storhedstid, Danmarks fornedrelse under Holstenervældet, dronning Margretes forening af Norden og de første unionskrige samt katolicismens begyndende forfald. – Den rummer for landet som helhed mere endda, men her skal vi holde os til den del af det nordøstlige Sjælland, hvori den nuværende Gladsaxe kommune ligger.

Gladsaxe ligger som bekendt i Støvnæs, nu Sokkelund herred. Herredsinddelingen er meget gammel, går sandsynligvis tilbage til de første århundreder efter vor tidsregning og var oprindelig en slags militær inddeling. Et sogn er jo et område, der søger samme kirke, og selvom man velnok i den hedenske tid kunne tale om områder, der havde fælles kultpladser, hænger sogneinddelingen efter vore begreber nøje sammen med kristendommens udbredelse i Danmark, der tildels fandt sted under Harald Blåtand (960–85). Gladsaxe sogn behøver dog ikke være slet så gammelt, idet sognetallet udvidedes efterhånden som kirkebyggeriet tog til. Gladsaxe kirke er opført i biskop Absalons sidste år, d. v. s. i slutningen af 1100–tallet, men kan have afløst en ældre trækirke. Sognets nøjagtige alder kan derfor ikke med sikkerhed fastslås.

I Gladsaxe sogn, der var et rent landsogn, med agre og side enge, med vandrige åløb, moser og skove, lå allerede fra middelalderens begyndelse, ja, vel længe før denne, de to ældgamle landsbyer Buddinge og Gladsaxe. Landsbyer med endelsen »inge« hører jo til vore ældste, og Gladsaxe er måske opstået ved en hedensk kultplads. Begge går de antagelig tilbage til landsbygrundlæggelsernes tid i årene op til år 500. Bagsværd og Mørkhøj er formentlig noget yngre. De ildgruber, der er fundet på Bakkegårdens jorder i Bagsværd, tyder ganske vist på en urgammel beboelse, men hidrører vel snarest fra en bygdebebyggelse før landsbygrundlæggelsernes tid. Måske er disse landsbyer opstået i forbindelse med de to hovedgårde Bagsværdgaard og Mørkhøjgaard. De eksisterede i al fald i 1100–tallet, men kan godt være ældre endnu. Som bekendt nævnes de to byer med deres tilliggender i pavebrevet fra 1186, der bekræfter biskop Absalons overdragelse af disse og andre lokaliteter til Roskilde bispestol.

Pave URBAN III's kvittering for ærkebiskop Absalons gavebrev til Roskilde kirke på »Valdemarsgaven« af 12. november 1186.

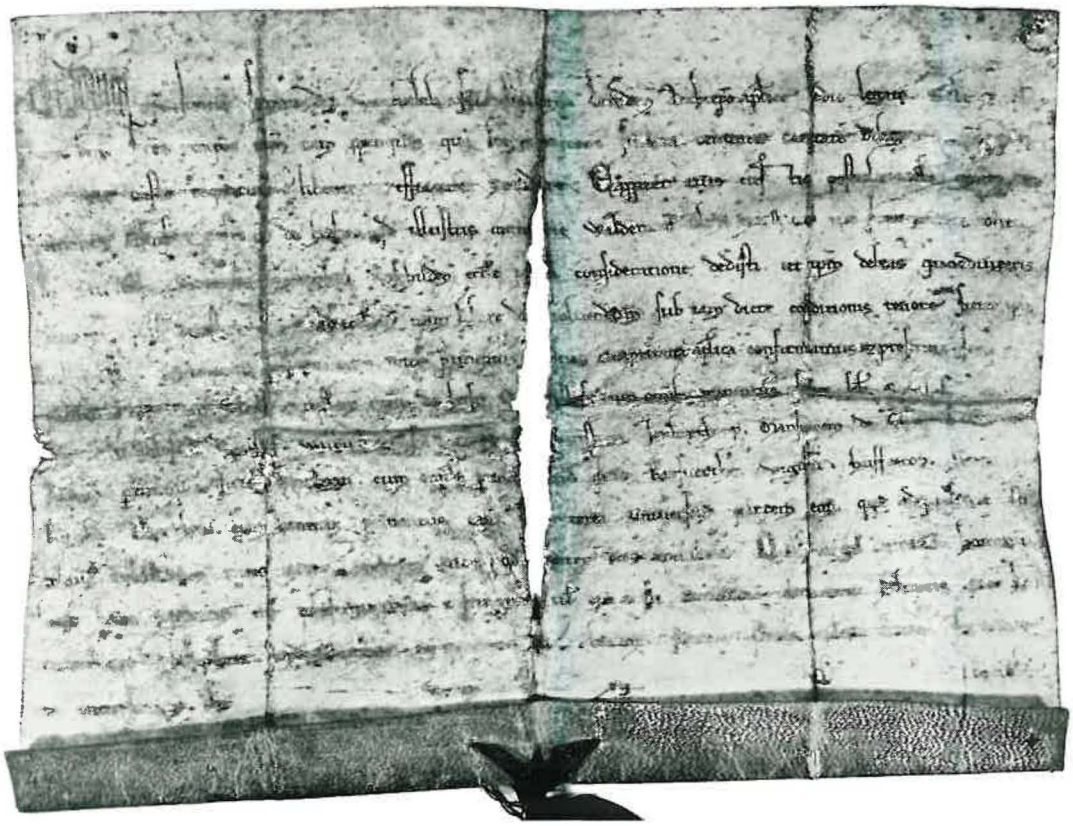

I oversættelse:

Urban, pave, Guds tjeneres tjener, sender sin hilsen og apostoliske velsignelse til ærværdige broder Absalon, ærkebiskop i Lund og det apostoliske sædes legat. Vi er forpligtede til – med oprigtig kærlighed – at elske vore brødre og medbiskopper, såvel de nærmere som dem længere væk, og med glæde og på virksom måde bønhøre dem i dette, som de med rette begærer. Således giver Vi velvilligt vort samtykke til dine rimelige andragender om borgen HAVN, som Valdemar – højlovlig ihukommelse – fordum Konge af Danmark – broderligt har skænket dig, og som du på følgende vilkår med from betænkning har givet til Roskilde Kirke: At du, sålænge du lever, skal beholde den; men at den efter din død skal overgå til Kirken under de allerede nævnte betingelser; således som du med rette og uden trætte ejer denne med alt dens tilliggende, det bekræfter Vi for dig med apostolisk myndighed og med det værn, nærværende dokument giver.

Altså selve byen HAVN, OTERSLEF (Utterslev) med alt dens tilliggende, nemlig SERSLEF (nuværende Nørrebro uden for Søerne), SOELBIERGH (nuværende Frederiksberg), HUANLOSE (Vanløse), WIGISLEF (Vigerslev), WALBY, 1 gård (eller 1 bol) i BRUNSHØGÆ (Brønshøj), IMBRETHORP

(Emdrup), hovedgården i GJEFNETOFTE (Gentofte) med alt sit tilliggende, MYRTHOGÆ (Mørkhøj) med alt dens tilliggende, BARSUERTE (Bagsværd), VIGIRUM (Virum), HUSFRECOP (Høsterkøb), HAWERTHI (nuværende Rød- og Hvidovre), BURGBY (Tårnby på Amager), NIARTHERUM (Nærum) med alt deres tilliggende. Endvidere hovedparten af alt det, som Niels, din borgfoged, har erhvervet sig – alt i overensstemmelse med den aftale som er indgået imellem jer. Ingen, hvem han så end er, må have lov til at bryde dette bekræftelsesbrev eller formaste sig til at handle frækt derimod.

Hvis nogen anmasser sig til at forsøge det, skal han vide, at han pådrager sig både den almægtige Guds og de højsalige apostles – Peters og Paulus' – vrede.

Givet på Viterbium den 12. november 1186.

Urbanus III.

Støvnæs herred må fra et meget tidligt tidspunkt have været krongods eller patrimonium, kongeligt særeje, idet kong Svend (Estridssøn) i sine senere år, d. v. s. omkring 1070, skænkede Roskilde kirke halvdelen af herredet – antagelig de nordligste dele, herunder Gladsaxe – og kong Valdemar den Store (1157–1182) skænkede sin ven Absalon resten af herredet[2]). Disse gaver eller indrømmelser var ikke egentlige ejendomsoverdragelser omfattende hver eneste ejendom i de to halvherreder, men en slags rådighedsoverdragelser, hvorefter kirken eller Roskildebispen kunne træffe bestemmelser vedrørende administrationen af området og navnlig oppebære de kongelige skatter af de i dette liggende ejendomme. I al fald var, som vi skal se, mange af disse i privat eje. At en stor del af dem – i dele af Gladsaxe sogn efterhånden alle – overgik i kirkeligt eje, skyldtes andre forhold, de urolige tider, ejernes pengemangel samt dette, at fæsteafgiften (landgilden) normalt var lavere end de kongelige skatter, som de blev fri for ved at overdrage ejendommene til kirken og tage dem i fæste af denne. Det skyldtes også datidens tro – frygten for skærsilden.

Tiderne var også slemme. I første halvdel af 1100–tallet fandt der adskillige kampe sted mellem kongehusets ætlinge, 1133 ved Værebro, 1141 ved Buddinge å[3]). Værst var dog vendernes plyndringer. Da disse i slutningen af 1100–tallet var grundigt slået, men ønskede fred på billige vilkår, fremførte Absalon, at venderne i den grad havde hærget de danske lande, at den sydlige og østlige del af Sjælland – foruden hele Jyllands østkyst – lå gold og øde hen »thi bønder var der ingen af, og sørøverne holdt til dér, som om de var hjemme«. Åbenbart var landet ret værgeløst i midten af 1100–tallet, medens kongerne Svend, Knud og Valdemar stredes om magten. Først da Absalon og Valdemar den Store endeligt havde erobret Rügen, vendernes nærmeste udfaldsbase mod de østdanske lande, og især efter at Venden helt havde underkastet sig

Mønt, præget i Roskilde med indskrift: Valdemarus, Absalon epis (copus). Gengivet her i ca. dobbelt størrelse. (Foto: Nationalmuseet).

Knud den Sjette, blev tilstandene tidvis sådanne, at der på Østsjælland kunne leves og arbejdes i fred og ro.

Østsjælland var, indtil Købmannehavn begyndte at vokse op, et sekundært område i forhold til Midtsjælland. Roskilde var Sjællands største by, hvortil kong Harald (Blåtand) havde overflyttet kongesædet, da han havde samlet riget, og hvortil kong Svend (Estridssøn) havde henlagt det sjællandske bispesæde. På Midtsjælland havde den mægtige Hvideæt sine stambesiddelser. Derimod havde den lille markedsplads Havn oprindelig kun betydning som udskibningssted for Roskilde på vejen til Skåne, hvor ærkebiskoppen havde sit sæde. Havn voksede dog ret hurtigt op og var næppe helt lille, da Absalon 1167 rejste sin borg på en holm udfor denne, og fra omkring år 1200 blev der iøvrigt i høsten travlt ved Øresund. Det store høstfiskeri og Skånemarkedet tiltrak mange udenlandske købmænd og også megen arbejdskraft, og det vil ikke undre, om mange unge fra Sokkelund herred deltog i dette for at indtjene en ekstraskilling[4]).

Gladsaxe landsbyerne har vel i begyndelsen været små, men kunne dog i 1300–tallet regnes med til de lidt større landsbyer. Professor Arup henregner nemlig i sin »Danmarks Historie« landsbyer, der havde mere end to bol jord til større landsbyer, og det kan af Roskildebispens jordebog, 1370, ses, at de nævnte lokaliteter i Gladsaxe sogn havde mere end to bol jord. I Buddinge havde Roskildebispen ganske vist kun ét bol, men her var, som vi skal se, flere bol på andre hænder. I Gladsaxe havde biskoppen »2 bol med Halvdelen«, og samme sted var der fem gårde, som »selv ejede ½ bol jord«. I Bagsværd var der 4–5 bol jord, hvoraf Bagsværdgaard alene havde 3 bol. I Mørkhøj var der i det mindste de 2 bol, hvortil Mørkhøjgaard var ansat, formodentlig dog noget mere. En beregning for hele landet ville nok vise, at Gladsaxe landsbyerne lå over

gennemsnittet, men i forhold til Utterslev og Husum, der hver havde 9 bol, Serridslev, der havde 11 bol og Søengeløse (Sengeløse), der havde 16 bol, var vore landsbyer dog af beskeden størrelse.

Bolsberegningen giver imidlertid kun et begreb om størrelsen af de opdyrkede jorder, ikke om gårdenes antal. Ifølge Arup udgjorde et bol oprindelig den jord, som én mand kunne opdyrke, men ifølge Steensberg »Den danske Landsby« omfattede et bol i middelalderen altid flere gårde af forskellig størrelse. Man ser da også ofte, at et halvt bol, en fjerding eller en otting sælges eller pantsættes. Iøvrigt skete det, at der blev indtaget ny jord uden at antallet af bol blev forøget. I stedet hævede man bolets skyldværdi[5]).

Det er af de ældste arkivregistraturer, af Roskildebispens jordebog, af Københavns Diplomatarium og af Danmarks Riges Breve fra middelalderen, man kan se lidt om besiddelsesforholdene i Gladsaxe sogn. Virkelig besked kan man dog ikke få, da der ikke haves nogen ejendomsfortegnelse imellem 1370 og Københavns Lens jordebøger o. 1640. Men forinden vi benytter de spredte oplysninger, vil det til bredere forståelse af forholdene være på sin plads at omtale nogle af de større begivenheder, der prægede tiden, og som til en vis grad også må have berørt Sokkelund herred og det tyndt befolkede Gladsaxe sogn.

Vi så, at der efter besejringen af Venden indtraf en forholdsvis rolig, måske endog en gylden tid for det danske samfund, der stort set var det samme som bønderne. Imidlertid opstod der i 1240'erne en bitter broderstrid mellem Valdemarsønnerne[6]), hvorunder hertug Abels forbundsfæller, lübeckerne, indtog København, nedbrød Absalons borg, brændte byen og hærgede de omliggende landsbyer. Hvorvidt det alene gik ud over de nærmeste landsbyer Valby, Brønshøj og Utterslev eller også over landsbyerne i vort sogn vides ikke, men de krigeriske begivenheder var i hvert fald uhyggeligt nær. Tre år efter blev Sjælland påny invaderet af tyskere. Denne gang af den fantastiske nordtyske ridder Heinrich von Elmendorf, der havde været en af Abels høvedsmænd, og som jog den nye konge, Christoffer den Første, tværs over Sjælland, som ifølge Lundeårbogen blev hærget vidt og bredt. Kongen søgte ly i København, men Roskildebispen, den senere ærkebiskop Jacob Erlandsen, lukkede byens porte for ham. Formodentlig er han flygtet videre til Skåne, måske over Hvidør (Hvidøre), hvor der lå en kongsgård, som i middelalderen var et meget anvendt udskibningssted. Christoffer måtte nu forlene Sønderjylland til Abels søn, og dermed havde tyskerne nået deres mål. De drog bort med et stort krigsbytte, derunder det komiske trofæ, en 6 tommer lang hvalrostand, der gik for at være Stærkodders tand.

Bondekriger. Kalkmaleri i Vor Frue kloster, Århus.
Gengivet efter Skalk.

Dermed var fredelige tilstande dog ikke indtruffet. Hærgningerne var i den grad gået ud over bønderne, at de i fortvivlelse greb deres primitive våben og angreb adelen. »Bønderne rasede mod Ridderne med Køller«, siger den sjællandske årbog. Men de kunne naturligvis ikke klare sig. Nogle år efter blussede opstanden op igen. Da slog kongen bønderne ved Lejrebro.

Fra det følgende århundrede, 1300–tallet, må endnu omtales to landsomfattende ulykkelige tildragelser. Den ene, Christoffer den Andens pantsætning af hele riget til de holstenske grever, der blev herrer i landet. Den anden, den store lunge- og byldepest, den sorte død, der i årene 1348–49 hærgede hele Europa og dermed Norden, og som rentud decimerede befolkningen. Sikkert også i Gladsaxe sogn, der på denne tid næppe havde mere end 300 indbyggere.

Da riget var pantsat, kunne der ved Christoffers død ikke vælges nogen ny konge i Danmark. Arup mener, at den kongeløse tid, der varede i hele otte år, var ganske god for bønderne, men krøniken siger, »at greverne og deres tjenere borttog alle genstande af værdi, alle klenodier og alt, hvad der i riget var skønt at se til, og førte det til fremmede lande«. Da grev Gert på landstinget i Ringsted fik vedtaget en særlig skat, gjorde

de sjællandske bønder atter oprør. De greb påny deres »sodede og forrustede våben«, men kunne naturligvis heller ikke denne gang stå sig. Med sine øvede krigsfolk overvandt den holstenske greve bønderne under en kamp ved Torslunde bro, syd for Tåstrup.

Det er fra denne kongeløse tid – Holstenervældets tid – vi har nogle af de første lokal- og personalhistoriske oplysninger vedrørende Gladsaxe sogn. I 1335 fik en vis Peder Nielsen, søn af ridderen Niels Rani, den holstenske grev Johans stadfæstelse på, at der, formentlig på herredstinget, var tildømt ham en mølle i det nysnævnte Torslunde. Denne Peder Nielsen var antagelig far til Niels af Buddinge, der samme år lovede at erstatte og skadesløsholde en adelsmand af Grubbeslægten, Jens Bug, »hvis han bygger noget på mit gods i Buddinge, som ved mit åbne brev er pantsat ham, førend det indløses af mig«. Jens Bug (Grubbe) var tilsyneladende i familie med Niels af Buddinge, idet dennes faster Cecilie Rani, havde en niece, Ingeborg (Uldsax), der var gift med adelsmanden Peder Grubbe til Ordrup i Volborg herred. Dette er nok forklaringen på, at den mindre velstående Niels Buddinge kunne låne penge af en mand af den fornemme og rige Grubbeslægt, der forøvrigt havde eller havde haft jord i Mørkhøj.

Da den kongeløse tid ophørte, og Valdemar Atterdag stred for at komme i besiddelse af Sjælland, hjalp Roskildebispen, nu Johan Nyborg, ham, idet han på et vist åremål overlod ham Københavns borg, dog således at bispen frit rådede over de to nærmeste herreder, Sokkelund og Smørum. Men ellers foregik befrielsen af Sjælland under heftige kampe med holstenernes fogeder, der ikke ville vige uden fuld erstatning for deres udlæg for greverne. Valdemar måtte derfor fordrive tyskerne med magt, og da han endelig (1346) havde befriet hele Sjælland, lå mange borge og gårde i ruiner. Samtidig havde til skade for almuen en stor lovløshed bredt sig.

I de følgende år kom den sorte død, »Mandkvalen«, som den kaldtes, og som uden stop sprang fra egn til egn og lagde hele kirkesogne øde. Den havde de bedste betingelser, da den smittede ved lopper og andet utøj, som i mængde sad i væggene i datidens urenlige boliger. Hvor mange der døde i Gladsaxe sogn ved man ikke, men der er ingen grund til at tro, at dette er sluppet væsentligt bedre gennem epidemien end andre dele af landet, hvor henved en trediedel af befolkningen omkom.

Ved pestens ophør får vi atter et lille glimt fra Buddinge. Niels af Buddinge havde ikke fået indløst sit pantsatte gods eller måske havde han pantsat det påny. I hvert fald havde han (1342) måttet udstede et sålydende dokument:

»I skal vide, at jeg i sandhed står i skyld og gæld til den gode og hæderlige mand, nærværende brevviser Jens, kaldet Bug, for 11½ mark lødigt sølv) for klæde, hest og våben. For denne pengesum pantsætter jeg med dette brev mine to gårde i Buddinge, en på hvilken der bor en vis Anders Toresen, og en anden, en øde gård, liggende syd derfor, med alt deres tilliggende, nemlig agre, enge, skove og græsgange, hvilke gårde tidligere er pantsat ham for 5 mark lødigt sølv for en hest, på den betingelse at den rette betalingstermin altid bør være til mortensdag, og at nævnte Jens Bug helt og holdent skal oppebære alle frugter og oppebørsler af dette gods, indtil det indløses af mig, uden at de på mindste måde fraregnes i gældens hovedstol. Til vidnesbyrd herom er mit segl tilligemed segl tilhørende Jens Skave, der af nævnte Niels er anmodet herom, hængt under dette brev. Givet i Herrens år 1342 dagen før martyren St. Laurentius dag.«*[7])

Det er tænkeligt, at Niels af Buddinge har stiftet denne gæld for at deltage i Valdemar Atterdags befrielseskampe, og at han er faldet under disse. I hvert fald synes han snart død, og det ser ud til, at hans søn, Peder Nielsen, havde ondt ved at klare sig. Sommeren 1349 solgte han nogle jorder i Buddinge, nemlig 12 ørtug skyldjord med hovedtoften og deres rørlige og urørlige tilliggender til en dekan, hr. Bo, i København, og nogle måneder efter pantsatte han for 20 mark lødigt sølv alt sit resterende gods i Buddinge til en anden indvåner i København, Jacob Tybjerg. Det var en gård med tre fjerdinger jord og en anden gård med et halvt bol med alle tilliggender, som han havde arvet efter sin broder Niels og sin søster Helene, om hvem der desværre ikke ses at foreligge nærmere oplysninger. Man får dog altså den oplysning, at ikke mindre end fire Buddingegårde på denne tid var i Ranislægtens besiddelse. Stort set ejede den vel den halve landsby. Da Peder Nielsen ikke indfriede sidstnævnte gårde, men solgte dem til panthaveren Jacob Tybjerg, var i al fald hermed en meget betydelig del af Buddinge på københavnske hænder.

Men Peder Nielsen havde andet og mere gods andetsteds. 1347 havde han pantsat en eller flere gårde i Gentofte til høvedsmanden på Københavns borg, Oluf Ebbesen (Hvidtfeldt), og det ser ud til, at Peder Nielsen helt ville trække sig tilbage. Efter 1349 betegnede han sig som »quondam de Bythinge«, forhen af Buddinge. Alligevel lånte han en enke i Bagsværd, Niels Jensen (Trapel)'s efterleverske et beløb for

*) Ifølge Palle Lauring svarede 1 mark sølv til ca. 833 kr. i vore dages penge. De 11½ mark udgjorde altså henved 10.000 kr.

hvilket hun pantsatte ham alt sit gods i Bagsværd. Dette har dog måske kun været en pengeanbringelse, og senest 1353 synes dette gods at være havnet hos Roskildebispen, som altid var interesseret i at overtage gods i Sokkelund herred, der jo også var hans rådighedsområde**).

Herefter kan vi ikke følge Peder Nielsen videre. Derimod kan vi godt placere ham i hans slægt, således at vi nogenlunde kan vide, hvem han og hans far, Niels af Buddinge, egentlig var. Ranislægten var i middelalderen en stor adelsslægt, hvis medlemmer havde meget gods, navnlig på Sjælland og i Skåne. Kun én af dem, et af dens ældre medlemmer, den fra kongemordet i Finderup lade berygtede Rane Jonsen, er dog almindelig kendt. En af hans brødre, Niels Jonsen, der i 1270 mageskiftede gods i Værløse med Roskildebispen mod forskelligt gods på Vestsjælland, var dog den, som med sine mange efterkommere længst førte slægten videre – bl. a. til de omtalte Buddinge-væbnere. Han var ridder og medlem af kongens råd, men en modstander af Erik Menveds vidtløftige udenrigspolitik. Efter at Rane Jonsen var dømt fredløs gik Niels Rani i hemmelig opposition til kongen, men blev røbet af et brev han i 1307 sendte til ridderen Tyge Vind, hvem han lovede at dele »ansvar for råd og dåd mod kongen«. På grund af sin position var Niels Rani en tid lang urørlig, og han var endnu 1312, da sjællandske bønder igen gjorde oprør, med til at dømme disse, »hvoraf flere blev hængt ved København« og vel derfor har været fra Sokkelund eller dog et af de nærmeste herreder. Men tre år efter blev han selv henrettet. Niels af Buddinge og hans søn Peder Nielsen var henholdsvis Niels Ranis sønnesøn og sønnesøns søn. De kunne næppe mere som deres forfædre henregnes til højadelen, højst til lavadelen, og de boede næppe i Buddinge, da de pantsatte gårdene dersteds. En Peder Nielsen omtales 1338 som boende på Moltkes gård i Mørkhøj.

Ranislægten, hvis våben med det halve gevir er gengivet s. 12, uddøde i det 15. århundrede. Om dens tilknytning til Gladsaxe sogn haves endnu et lille vidnesbyrd: Da den københavnske rådmand Laurens Nielsen (Vinnere) stiftede et Skt. Olufs og Skt. Gertruds alter i Vor Frue kirke og til dettes opretholdelse skænkede to gårde i Buddinge og to i Mørkhøj anførtes, at godset i Buddinge tidligere havde tilhørt Niels Buddinge-Rani[8]).

Som nævnt antages Roskildebispen senest 1353 at have overtaget det gods i Bagsværd, som enken efter Niels Trapel, Bodil Pedersdatter, pant-

**) Godset i Sokkelund herred blev administreret fra biskoppens borg Hjortholm ved Furesøen. Iøvrigt er det ofte anvendte ord »gods« en oversættelse fra latin og betyder som regel ikke gods i nutidens forstand, men blot en gård eller en ejendom.

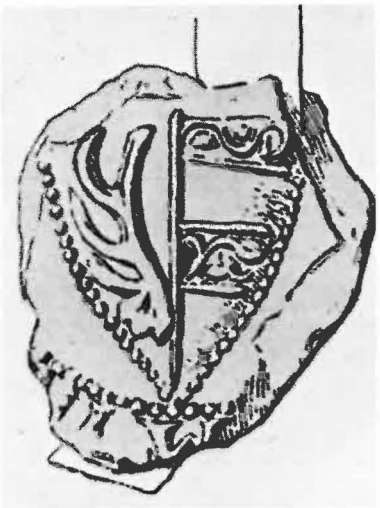

Ranivåbnet, efter Henry Pedersen: Danske adelige segl.

satte Peder Rani, og hermed synes hans erhvervelser i Bagsværd at tage fart. I hvert fald kendes et tingsvidne, hvorefter en Mats Kabolt, en indvandret mecklenburgsk adelsmand, omkring denne tid har skødet biskop Henrik noget gods i Bagsværd, og ligeledes ved man, at en Peder Simple og hans frænder tilskødede ridderen Erik Nielsen Saltensee til Hørningsholm – der var gift med en datter af Peder Grubbe til Ordrup – gods i Bagsværd, som blev lovet Skt. Clara kloster, men ved dronning Margretes køb af godset havnede hos Roskildebispen. – I året 1388 solgte fru Katrine Olufsdatter, Gerhard Langs efterleverske, Roskildebispen to gårde beliggende nær Hjortholm. Fru Katrine var måske datter af den nævnte høvedsmand på Københavns borg, Oluf Ebbesen, og det var ikke smågårde, hun overlod bispen, idet den ene havde næsten et bol jord, den anden tre fjd. bol. Hun beboede dog ingen af disse, idet hun skrives »af Farum« og antagelig derfor endnu var bosat på Farumgård, hvor hendes mand, der var en frænde af bispen Niels Jacobsen (Ulfeld), havde været dennes lensmand.

Da det siges, at Roskildebispen dermed fik »den øvrige del« af Bagsværd, kan det herefter så nogenlunde ses, hvoraf Bagsværd i slutningen af 1300–tallet bestod. Det var først og fremmest af hovedgården, som kong Valdemar havde skænket biskop Absalon, og som ifølge jordebogen havde 3 bol jord med 7 gårdsæder, skove og fiskesteder.

Dernæst af et ikke nærmere betegnet stykke jord med en landejendom og en englod i Hareskoven.

Endvidere af en gård nær Hjortholm på 1 bol ÷ en otting samt en gård, til hvilken der lå 3 fjd. jord, altså de nys omtalte Katrine Langske ejendomme.

Hvad der her er nævnt, skulle være hele Bagsværd. Det er dog et spørgsmål om heri er medregnet en gård, der meget tidligt, allerede før 1296, blev overdraget Æbelholdt kloster af en Niels Uplændings moder, og som først 1496 kom til Roskildebispen ved et mageskifte med klosteret, men selvom denne medregnes har Bagsværd indtil omkring år 1400 – foruden af hovedgården – næppe bestået af mere end 5–6, måske 7, gårde.

Bagsværdgaard betegnes i pavebrevet 1198 som *mansionem de Baksværthe,* hvilket egentlig betyder opholdsstedet eller det officielle sted i Bagsværd. Den kunne med et andet latinsk udtryk betegnes som et *grangiæ,* d. v. s. én kirken eller et stort kloster tilhørende avlsgård, hvorpå bispen – i al fald i 1340'erne – havde en adelig foged. Det var væbneren Peder Nielsen, der førte Lunovslægtens våben, men om hvem vi ellers intet ved, idet han kun kendes, fordi han 1347 medbeseglede en fuldmagt fra Peder Nielsen (Rani) til høvedsmanden Oluf Ebbesen til at indløse de af ham pantsatte gårde i Gentofte. Det ser dog ud, som om Peder Lunov var gift med en (Margrete?) Pedersdatter af den gamle adelsslægt Snubbe til Bytteborg (Catrineberg) i Sengeløse, og at den nævnte Peder Simple var en efterkommer af disse. Desuden ses, at den nævnte Pedersdatter var en slægtning til den jomfru Margrete Hemmingsdatter, hvis gravsten er indmuret i Sengeløse kirkes tårn[9]).

Som de fleste middelalderlige hovedgårde, der ikke var af de største, havde Bagsværdgaard næppe noget stenhus. Den har næppe heller været befæstet – omgivet af grave – men i det højeste været omgivet af et stensat gærde. Oprindelig har bygningerne vel været bulhuse, som det i den ældre middelalder var almindeligt. Antagelig har huset ligget parallelt med staldbygningen. Nærved har der sikkert ligget forskellige økonomibygninger, en lade, nogle forrådshuse og en smedje. Nærved har også ligget den lille, formentlig tårnløse teglstenskirke. Det har altså været et helt lille samfundslag, der optog det meste af det nuværende centrale Bagsværd.

Det er naturligvis vanskeligt at sige, hvor den store gårds boslod egentlig lå, idet der ikke er fundet fundamenter af bygningerne. Man har gættet på, at den lå på hjørnet af Bindeleddet, hvor kroen og Glæsels købmandsgård ligger, men det er måske mere sandsynligt, at den lå på den modsatte side af landevejen, hvor Privatbanken nu får til huse. Dette areal fik ved matrikuleringen mtr. nr. 2, som naturligt til-

kom den største gård, idet mtr. nr. 1 normalt tildeltes præstegården. Da denne ikke mere eksisterede, blev mtr. nr. 1 ved senere lejlighed tildelt skolelodden »østen i byen«. Bagsværdgaards vidtstrakte jorder strakte sig bl. a. over mtr. nr. 4 (den senere Krogård), mtr. nr. 5 (Bakkegården), mtr. nr. 9 (Svejgården eller Bondehavegård), mtr. nr. 10 (Frydens Gave), mtr. nr. 12–13 (Kongsvilje) og mtr. nr. 16, senere 16 b (Vadstrupgård). De strakte sig vel videre endnu, men langt fra alle var opdyrkede. – Når det i markbogen 1682 siges, at »Bagsværd Sø ligger vest for Haugaarden«, beror dette antagelig på en forveksling med en ny Bagsværdgård, der blev oprettet i forbindelse med Frederiksdal gods, og som blev lagt øst for søen. Det kan også skyldes en skrivefejl – vest i stedet for øst.

I 350 år, indtil reformationen, tilhørte Bagsværdgaard Roskildebispen, men kom derefter under kronen. Der må da være kommet en kongelig foged på gården, og enevældens jagtglade konger har vel benyttet denne i jagttiden. Den lå jo, som det siges, ved vildtbanen. Dens senere skæbne, derunder dens muligt delvise ødelæggelse under svenskekrigene, skal kun lige berøres, da vi dermed er ude af middelalderen. Men Hareskovens forhuggelse, der omtales i et generaleftersyn 1660 og et navn som »svenskevolden« i Hareskovens sydkant tyder på, at Bagsværdgaard har været slemt udsat. Beboerne er vel flygtet og kvæget omkommet. Gården blev nedlagt 1718 af den daværende ejer prinsesse Sofie Hedevig og opdelt i 5 fæstegårde, hver på 8 tdr. hartkorn. Den endnu brugelige del af gårdens solide tømmer blev anvendt til udbedring af Frederiksdals gamle bygninger og blev således ført ud af sognet ligesom stenene fra Bagsværd kirke, der ved nedrivningen 1537 blev ført til universitetsgården i København.

Inden vi forlader Bagsværd kan det være på sin plads at gøre et par bemærkninger om navnet Bagsværd og dets betydning. Det ses ofte – med urette – anført, at navnet gennem tiderne er forandret flere gange, idet det snart findes stavet »Barsuerte«, snart »Bakswerte«, snart anderledes igen. Dette skyldes dog naturligvis kun, at datidens eneste skrivekyndige, klerkene og munkene latiniserede navnet efter forgodtbefindende og der ingen fast retskrivning fandtes. Navnet har derfor sikkert altid været det samme. Dets betydning skal ifølge stednavneudvalget være Fyrreskråningen, idet »Bar« på oldnordisk betyder fyr, medens efterstavelsen »værde« betyder skråning.

Noget anderledes er det formentlig gået med dannelsen af landsbyen *Mørkhøj,* der antagelig har udviklet sig omkring Mørkhøjgaard. Også denne har været et slags grangie, og det er ikke ualmindeligt, at landsbyer er opstået ved sådanne. Man har lov at antage, at Mørkhøjgaard (som muligvis også Bagsværdgaard) oprindelig er anlagt af kongemagten på et herreløst og derfor kongen tilhørende område, et Almindinge, der var en del af Sokkelunden eller som grænsede op til denne, og havde forsyning af vand fra Tingbækken. Spekulationer om, at Valdemar

den Store, der blev opfostret af Hvideætten, har fået gården af denne, er dog ikke helt uden støtte. Det vides således, at Absalons fætter, Laurens Sunesøn, ved sin død 1208 efterlod sig Kollekolle, Langsøbjerg og Nymølle (ældste navn på Frederiksdal mølle). Hviderne havde altså jord meget nær Gladsaxe sogn.

Når man står i den lille Mørkhøj Bygade kan man nok få en fornemmelse af noget gammelt – men middelalderen kan man ikke se. Ganske vist ligger den nuværende Mørkhøjgaard endnu ved gaden og skråt for denne ligger en gammel forfalden »Toftegaard«, men denne er ikke en af de små navnløse gårde, der har ligget omkring gadejorden i middelalderen, og den af Københavns kommune smukt restaurerede Mørkhøjgaard, der nu er levnedsmiddelinstitut, er noget helt andet end den middelalderlige hovedgård, om hvilken der desværre næsten intet vides. Der må dog på denne – ligesom på Bagsværdgaard – have været en biskoppelig, antagelig en adelig foged, men navnene på fogeder på Mørkhøjgaard ses ikke bevaret. Ved reformationen må gården være tilfaldet kronen, der må have bortsolgt den på et ikke nærmere bekendt tidspunkt. I præsteindberetningerne 1651 og 1657 ses den slet ikke nævnt, hvilket dog kan skyldes, at disse ikke omfattede kronens gårde, og ved udskiftningen synes gården benævnt »Havegaarden«, hvilket kan være en fejltydning for Haugaarden, hovedgaarden. Navnet Mørkhøjgaard er formentlig affødt af gårdens beliggenhed på et lille højdedrag langs de mosearealer, der strakte sig langs Tingbækken. I Roskildebispens jordebog skrives navnet »Mirkøwe«, hvilket kan være afledt af ordet »Myr«, der betyder mose. Med sine to bol var Mørkhøjgaard kun ⅔ så stor som Bagsværdgaard, men rimeligvis mere opdyrket, og med sin fortrinlige jord, der bekræftes af dens høje hartkorn, sikkert lige så værdifuld som denne.

Ved udskiftningen var der en halv snes gårde i Mørkhøj, men hvor mange der var i middelalderen er svært at sige. I Danmarks adelsårbog, Danmarks Riges Breve og i Københavns Diplomatarium nævnes 5–6 mageskifter og pantsætninger vedrørende gårde i Mørkhøj. Ved den ældste af disse, 1338, endnu under Holstenervældet, pantsatte fru Kirstine, enke efter Henneke Moltke af den vidt forgrenede mecklenborgske adelsslægt Moltke, med sin fars, Peder Grubbes (til Storthæ) samtykke, en gård i Mørkhøj til en borgerske i København, men hvad det var for en gård, får vi ikke at vide, og de andre retshandler er også uden nærmere stedangivelse.

Et af mageskifterne har dog mere end almindelig interesse. Det fandt sted 1511, og de skiftende parter var ingen ringere end kong Hans og

ridderen Tyge Krabbe af Budstrup. Om ikke før så vendte kongemagten nu tilbage som jordejer i Mørkhøj, og den jyske adelsmand var en højst markant skikkelse, der svang sig op til den høje stilling som Danmarks rigsmarsk. 1501 var han høvedsmand på Københavns slot, og 1507 fik han overdraget det store, indbringende Helsingborg len. Her førte han et strengt regimente, men udmærkede sig ved at slå en talmæssigt overlegen svensk rytterstyrke, der var trængt over grænsen og hvis anfører blev dræbt. Under borgerkongen Christiern den Anden gik det ham derimod mindre godt, idet denne, som bekendt, ville de store adelsmænd til livs og derfor fratog hr. Tyge både Helsingborg len og Fiskebæk len, hvorpå denne måtte trække sig tilbage til sine jyske godser. Under Frederik den Første genindtog Tyge Krabbe sin betroede stilling, fik tilbagegivet Helsingborg len og blev, som nævnt, rigsmarsk. Da Christiern den Anden vendte tilbage fra sin landflygtighed, og i Norge, hvortil han ankom med en krigsflåde, fik frit lejde til at komme til København, var det Tyge Krabbe, der bar hovedansvaret for at lejden blev brudt og kong Christiern sat i livsvarigt fangenskab. Siden svandt Tyge Krabbes indflydelse atter ind. Som overbevist katolik kunne han ikke forliges med den reformerte Christian den Tredje og mistede helt sin betydning. Han døde på sin gård Vegholm i Skåne, som han havde fravristet sin frisindede modstander Niels Brahe, hvem han fik fradømt livet. En stor men temmelig usympatisk herre var det, som med kong Hans mageskiftede nogle smågårde i Mørkhøj. – Det er heller ikke meget, men dog noget man kan se af mageskiftebrevet. Medens hr. Tyge fik en af kronens gårde i Haasum sogn i Rødding herred, nær hans jyske stambesiddelse Budstrup ved Limfjorden, fik kong Hans to gårde i Mørkhøj, en gård i Stevns herred og en i Fakse. Disse har vel næppe været mere værd end den jyske gård, men medens landgilden af denne var ansat i smør, og det altså var en gård med besætning, var landgilden af de sjællandske gårde ansat i byg, sådan som det også kunne være tilfældet nu, hvor de store besætninger står i Jylland, medens mange sjællandske gårde drives kvægløst. Hvilke Mørkhøjgårde, det drejede sig om, får vi ikke at vide, idet det kun oplyses, at landboen på den ene gård var Mattes Laurenssøn og at landboen på den anden gård var Jens Madssøn, hvilket vi ikke bliver klogere af. Brevet har i slutningen den passus, at hvis gårdene afvindes den højbårne fyrste, så bepligtigede hr. Tyge sig, inden 6 uger næst efter, at vederlægge kongen lige så godt gods. Dette kunne vel betyde, at hr. Tyge var klar over, at han besad gårdene med tvivlsom ret, eller at han ikke havde indhentet eventuelle arvingers samtykke til dispositionen, men kan også blot være udtryk for forsigtighed

fra den kongelige kancellists side eller være en klausul, der altid indsattes i de kongelige mageskiftebreve. Tilsvarende løfte var det vel unødvendigt eller under kongens værdighed at afgive.

En anden højfornem herre, af den fremtrædende skånske adelsslægt Thott, Oluf Axelsøn (Thott) – havde i første halvdel af 1400–tallet gods i Mørkhøj, som han havde arvet fra sin farmoder, der også var datter af den nævnte Peder Grubbe[10]). 1442 solgte han dette til den københavnske borgmester Niels Widers, muligvis svenskfødte, enke Marine Nielsdotter. For købesummen erhvervede han en gård, et stenhus på sydsiden af Vimmelskaftet, som borgmesteren formodentlig havde ejet, og hvori fru Marine i al fald boede. Et årstid før salget havde den værdige frue lovet at skænke Hellig Tre Kongers alter i Vor Frue kirke stenhusgården til sjælemesser for den afdøde borgmester og sig selv, men da dette løfte ved hendes død ikke kunne opfyldes, og hr. Oluf havde »overtaget alt hendes gods, indbo, klæder og penge, som var i gaarden« erklærede Oluf Thott, 1445, at han havde fuldbyrdet fruens testamente, hvilket var sket ved at overdrage alteret gårdene i Mørkhøj. Disse må altså antages at have haft samme værdi som gården i Vimmelskaftet med dens indbo og penge, men heller ikke mere.

En tredje godsbesidder i Mørkhøj, som det er værd at nævne, var den allerede omtalte københavnske rådmand Laurens Nielssøn, kaldet Vinnere. Kaldenavnet hentydede formodentlig til et erhverv, han drev eller havde drevet f. eks. som garnhandler eller hørkræmmer. Laurens Vinnere må have været en holden mand, når han havde råd til at stifte et alter i Vor Frue kirke og til dettes opretholdelse at henlægge to gårde i Buddinge og to gårde i Mørkhøj. Den ene af gårdene i Buddinge, der – som det erindres – havde tilhørt Niels af Buddinge (Rani), og en af gårdene i Mørkhøj, som var de fra Peder Grubbe til Henneke Moltkes enke nedarvede gårde, var ganske vist øde, men af ødegårdene skulle udredes endog lidt flere pund korn end af de bebyggede gårde. I alt skulle af de 4 gårde årligt udredes 13 pund korn svarende til ca. 72 tønder korn. Hvor mange td. korn dette var pr. td. land kan naturligvis ikke siges, når man ikke ved, hvor mange td. land gårdene var på, men det var sikkert ikke meget i forhold til, hvad man nu høster, idet datidens kornsorter var langt ringere, end de vore landmænd nu anvender. 4–5 fold var hvad man dengang måtte være tilfreds med, medens der nu kan avles 25–26 fold eller mere på god jord. Man har her et lille eksempel på, hvor små forholdene var i middelalderen. – Af gavebrevet kan iøvrigt ses, at alteret var stiftet til lise og salighed for stifterens sjæl og for hans tre husfruer, Margrete, Lucie og Karine, af hvilke sidst-

nævnte endnu var i live. – Efter Laurens Vinneres død fik alteret yderligere indtægten af en badstue kaldet Vombadstuen og af en gård vesten for denne, begge i Vombadstræde, og skænket af borgeren Olaf Plats og Jens Pedersøn af Strølille. Det sjove navn »Vombadet« har jo nok sin forklaring. Man kommer til at tænke på de badendes tykke maver, men navnet skal ifølge H. U. Ramsing skyldes, at strædet, som løb syd for Vestergade buede sig ned til Mikkel Bryggers gade. Lidt om det runde var der altså alligevel. Det københavnske vid har jo aldrig fornægtet sig[11]).

Når det tilføjes, at Vor Frue kirkes Skt. Nicolai præbende også havde eller fik en gård i Mørkhøj, var der vel – foruden selve Mørkhøjgaard – ikke flere gårde i denne landsby.

(Artiklen fortsætter i årsskrift 1971).

NOTER:

1. Under Knud den Hellige (1080–86) blev det officielt forbudt at tage trælle i Danmark, men der var trælle endnu på Absalons tid (1128–1201), idet han ved sit testamente frigav to trælle.
2. Saxo Grammaticus' fortælling om, at kong Svend som bod for et drab i Hellig Trefoldighedskirken i Roskilde skænkede hælvten af Stevns herred til kirken, anses af nutidens historikere for at mangle al historisk værdi (Schultz Danmarks Historie, Bd. 1. s. 568), hvor det dog tilføjes, at både Svend og hans moder Estrid skænkede store gaver til denne kirke.
3. Danmarks Riges Historie, Bd. I s. 543 og 558. Ved Værebro overvandt kong Niels sin brodersøn, den senere Erik Emune. Ved Buddinge å slog Roskildebispen Ricco tronkræveren Oluf, der måtte flygte til Halland.
4. Skånemarkedet. Kr. Erslev i Danmarks Riges Historie, Bd. I s. 838.
5. Bolsberegningen. Axel Steensberg i »Vi og vor Fortid«, I. 1940.
6. Kildestederne i årbøgerne, Jørg. Olrik: Vald. Sejrs sønner og den store ærkebispestrid. Kbh. 1906–08.
7. Niels af Buddinges pantsætning af sine gårde i Buddinge, Danmarks Riges Breve 3. rk. Bd. I s. 92. Medbesegleren Jens Skave var ifølge Danmarks Adels Aarbog (1916) den samme som Johannes Skave, der boede på en mindre hovedgård i Simendrup, Øde Førslev sogn. Hans søn ridderen, Jens Skave til Eskildstrup, beseglede 1390 sammen med fru Gertrud Grubbe.
8. Ranislægten, se Danmarks Adels Aarbog 1910.
9. Snubbeslægten, se Aarbog for Nordisk Oldkyndighed II rk. 10 Bd. 1895. (Snubbeslægtens Mindesmærker i Sengeløse Sogn). Nogle af Snubberne førte to drikkeglas i deres våben og hed i flere generationer – pudsigt nok – Nicolai eller Niels Drukken.
10. Det er vanskeligt at se, hvorledes de forskellige adelsmænd er kommet i besiddelse af gårde i Gladsaxe sogn. Nogle af dem var imidlertid svigersønner af den jordrige Peder Grubbe til Ordrup, og Grubbeslægten og Ranierne beherskede åbenbart i en del af middelalderen Mørkhøj og Buddinge.
11. H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bd. III s. 92–93 jfr. grundtaxtkort 5, hvor strædet dog skrives »Vognbadstuestræde«.

Om Gammelmosen

vor første naturvidenskabelige fredning 1844 og baggrunden for fredningen.

Af P. Chr. Nielsen

Gammelmosen.

På grænsen mellem de marker, som i gammel tid benyttedes af bønderne i Lyngby, Vangede og Buddinge, lå et uudnyttet mosedrag, som vi nu kalder Gammelmosen.

Da man i 1700-tallet kom ind på at trække skarpere grænser mellem de forskellige byers områder, tog man ved skelsætningen hensyn til de rettigheder, som de nærliggende byer havde i fællesarealerne. Gammelmosen blev delt mellem Buddinge og Vangede, således at Buddinge fik et lille område i den vestlige del af mosen, medens Vangede fik langt den største del. Mosen benyttedes til græsning for kreaturer og til lidt tilfældigt tørveskær.

Et af Matrikelarkivets fornemmeste værker er den smukke kortbog, der blev udarbejdet for udskiftningen af jorderne under Bernstorff Gods af F. W. Hastfer: »Oeconomico Geometriske Carter, som bestemmer grænserne og matrikelen for en hver gård under Bernstorff Gårds Gods i Gentofte Sogn på Københavns Amt efter den skete indretning til fælledskabets ophævelse i Ordrup, Gentofte og Vangede bymarker. År 1764–1765–1766«.

Af kortet, der blev optaget forud for bymarkernes udskiftning, fremgår det, at »Gamle Moose«, der hørte til Stolpegårdsvangen, var omgivet af engbund. På grundlag af dette kort skete udskiftningen af jorden til de enkelte gårde, og et nyt sæt kort i den Bernstorffske kortbog viser den ny fordeling. Af kortet over Vangede fremgår det, at størstedelen af mosens engbund tillægges nabogårdene Stolpegård og Snogegård. Selve mosen betegnes som tørvemose med et samlet areal på 37½ tønde land, inklusive den bræmme engbund, der ikke var blevet udlagt til naboerne.

I matrikelprotokollen for Københavns amt fra begyndelsen af 1800-tallet finder vi Gammelmosen optaget som matrikel nr. 31 af Vangede By. Mosen tilhørte Grev Bernstorff, og beskrivelsen lyder: »En moselod, Gammelmosen kaldet, nordvest for byen ved Buddinge markskel, og en moselod, Svinemosen kaldet ved Lyngby markskel. I disse to moselodder nyde sognets bønder udvisning af tørv, men græsningen bortlejer ejeren årlig ved auktion«. En senere tilføjelse til protokollen, formodentlig indført kort før den ny Matrikel trådte i kraft i 1844, meddeler, at det nu er kongen, der ejer Gammelmosen på 39 $^{4820}/_{14000}$ tønder land, og at Lars Jørgensen har overtaget Svinemosen*).

*) Også kaldet Hulelyngmosen, nu Vintappersøen.

Efter A. P. Bernstorffs død i 1797 overtog hans yngste søn, Magnus, godset. Nogle år senere blev hovedgården med slottet solgt, men Magnus Bernstorff beholdt bøndergodset. Hans formueomstændigheder var ikke gode, og det er derfor sandsynligt, at han har bortlejet tørveskæret i Gammelmosen, som formentlig i krigsårene 1807–1814 har præsteret betydelige leverancer af tørv til København, der vanskeligt kunne få tilført brænde søværts på grund af englændernes patruljering i de danske farvande.

Efter krigens afslutning har tørvebønderne fra Gammelmosen sandsynligvis fortsat leveringen af tørv til deres gamle kunder, indtil mosen var tømt.

I 1839 købte krigskommissær Kalko såvel Bernstorff Slot som bøndergodset. Christian VIII var imidlertid interesseret i at erhverve godset, og kongens køb gik i orden i december 1842.

Som grundlag for udskiftning og udparcellering af Buddinge bys jorder foreligger det såkaldte rytterkort, der blev »optaget efter det høj lovlige Rentekammer collegii befaling år 1771«. Det fremgår af dette kort, at de langstrakte agre i »Gallebanken«, den del af bymarken, der grænser op til Gammelmosen, fortsætter over engbunden ud i den del af mosen, der hørte Buddinge til. I matrikelprotokollen anføres under matrikel 12 a som ejer »Cornelius Knudsen med mølleri«. Hertil hørte nogle englodder, der må være den del af Gammelmosen, der hørte under Buddinge.

Det var kun en lille del af Gammelmosen, der hørte til Buddinge, og tørveskæret her har været ubetydeligt. Det er muligt, at også bønder fra Buddinge har lejet lodder i Gammelmosen til tørveskær. Befolkningen i Gladsaxe Sogn benyttede sig naturligvis ligesom Vangedebønderne og mange andre af Københavnsegnens bønder, der havde adgang dertil, af de gode afsætningsmuligheder i staden og skar tørv til salg. De vigtigste moser i Gladsaxe sogn var Søborg Mose, Grønnemose, Gyngemosen, Fedtmosen og Tibberup Mose, der nu kaldes Smørmosen. De to sidstnævnte blev udskiftet i lange smalle moselodder, som blev tildelt gårde, der ikke havde tørvemose på selve gårdens jord.

Af kort og matrikelprotokol fremgår det således, at størstedelen af Gammelmosen, nemlig den del, som hørte under Vangede, henlå som tørvemose i slutningen af 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet.

Da kongen overtog Bernstorff Gods, var man stærkt optaget af drøftelser vedrørende tørvemosernes betydning for landets forsyning med brændsel. Kunne moserne stadig yde deres bidrag, eller hvorledes skulle man klare landets brændselsproblemer i fremtiden?

Efter en undersøgelse af mosen (se s. 30) blev der i 1843 indgivet

forslag om fredning, og 28. februar 1844 resolverede Christian VIII: »Vi bifalde allernådigst, at den under Bernstorff Gods hørende såkaldte Gammelmose må, indtil videre, henligge til græsning ... således at der haves fortrinligt hensyn til at bringe i erfaring, hvorvidt tørvemassen i samme successivt reproduceres«. (Efter F. Kølpin Ravn: »Gammelmosen«, Årsskrift fra Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, 1918, s. 426).

Tørvemoserne.

Så længe der var brænde nok at hente i skoven, tænkte ingen på at ty til tørven for at skaffe brændsel, selv om tørv i skovløse egne havde været benyttet helt tilbage til oldtiden. I århundredet efter vor tidsregnings begyndelse fortæller den romerske forfatter Plinius, at germanske folkestammer, der boede mellem floderne Ems og Elben, brugte dynd, som de tørrede i vinden og solen, til at nære den ild, der skulle varme deres stivfrosne lemmer.

Omkring 1700 begyndte tørveskæringen så småt at vinde udbredelse herhjemme. Selv om man også tidligere havde skåret tørv, havde det dog kun været i mindre målestok. Her fra egnen kan det eksempelvis anføres, at Christian IV i 1632 bevilgede tørv til Vartov Hospital fra en mose ved Bagsværd. (O. Nielsen: Københavns Diplomatarium, bd. 3, s. 131 og bd. 5, s. 128).

Tørveskæring er det helt rigtige udtryk for den tids tørvefremstilling. Med en spade skar man simpelthen stykker ud af den sammenhængende tørvemasse i mosernes overflade. Efter tørring brugtes denne »skære-

Billedet på s. 22:

Udsnit af rytterkortet over Buddinge. Den fuldstændige tekst lyder: »Carte over Budinge Bye, Beligende paa Kiøbenhavns Amt, Gladsakse Sogn, Sokelongs Herred, Optagen efter Høy Lovelige Rente Kamer Collegii Befaling Aar 1771 af C. C. Gercken«. – Kortet viser den nord for byen liggende vang, mod vest Gladsaxes, mod nord Lyngbys og mod øst Vangedes marker. Den engbund der ses nederst på kortet er den nordøstlige del af Buddinge Vad. Den til Buddinge hørende del af Gammelmosen findes i »Galle Banken«. – Man ser forholdene før udskiftningen, da vangen var delt op i åse eller skifter, der igen var delt op i lange agre, en til hver gård i byen i hver ås. Såvel mod nord som mod syd findes »Dys Agre«. Navnet hentyder uden tvivl til, at der her har ligget oldtidshøje, og på den sydlige Dysager ser man endda en lille firkant med signatur for en høj. – Om navnet »Galle Banken« er der fremsat den formodning, at det skulle være afledt af »galge«, se årsskrift, 1969, s. 34. – Den nuværende Buddingevej løber omtrent i vestsiden af »Gallebanken« og »Smaae Dys Agre«. – Originalkortet er 1:4.000. Kortet er gengivet i 2/3 størrelse, altså i 1:6.000. Originalen i Matrikelarkivet.

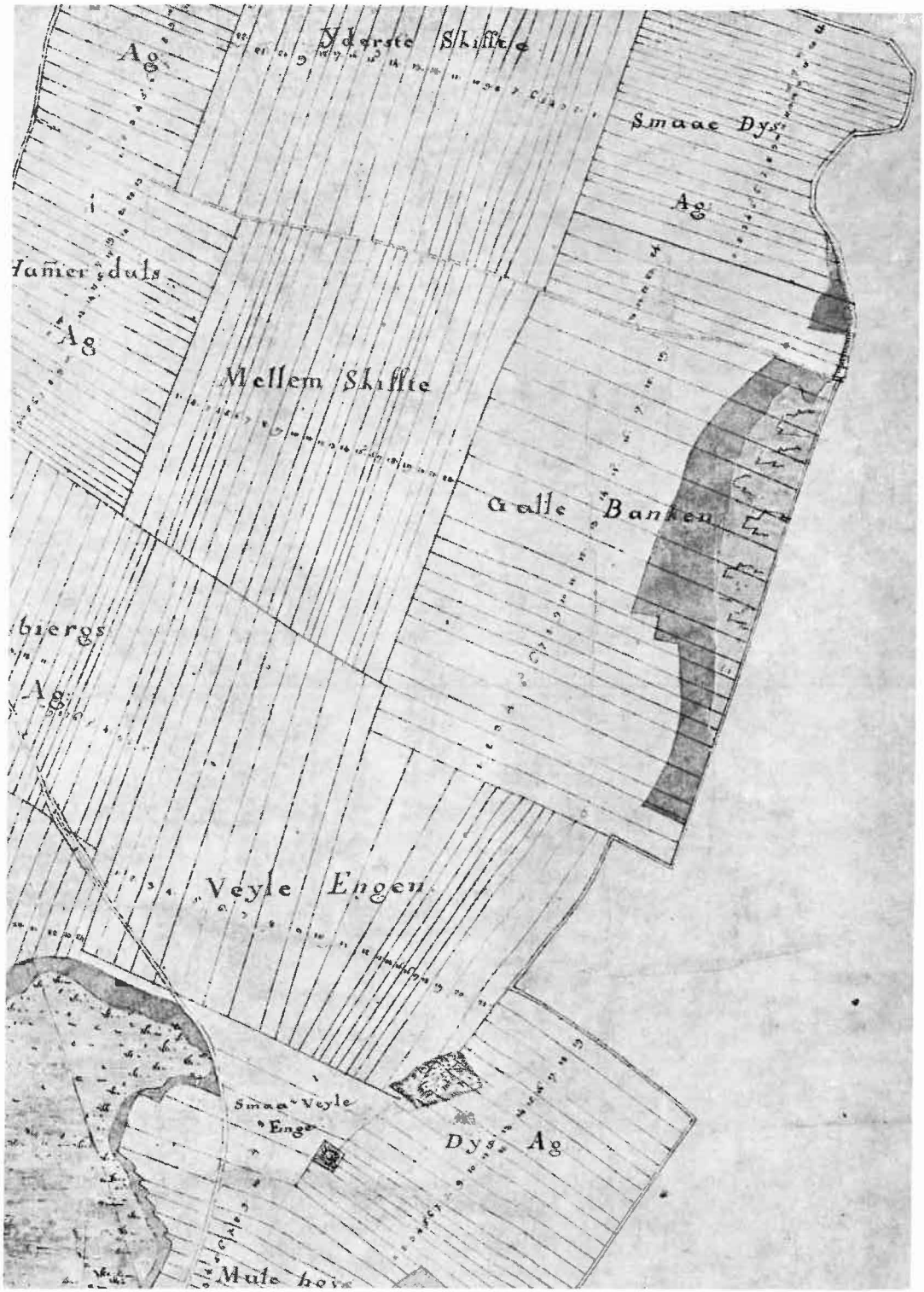
Ag
Yderste Skiffte
Smaae Dys
Ag
Hamer duls
Ag
Mellem Skiffte
Galle Banken
biergs
Ag
Veyle Engen
Smaa Veyle
Enge
Dys Ag

Se side 21.

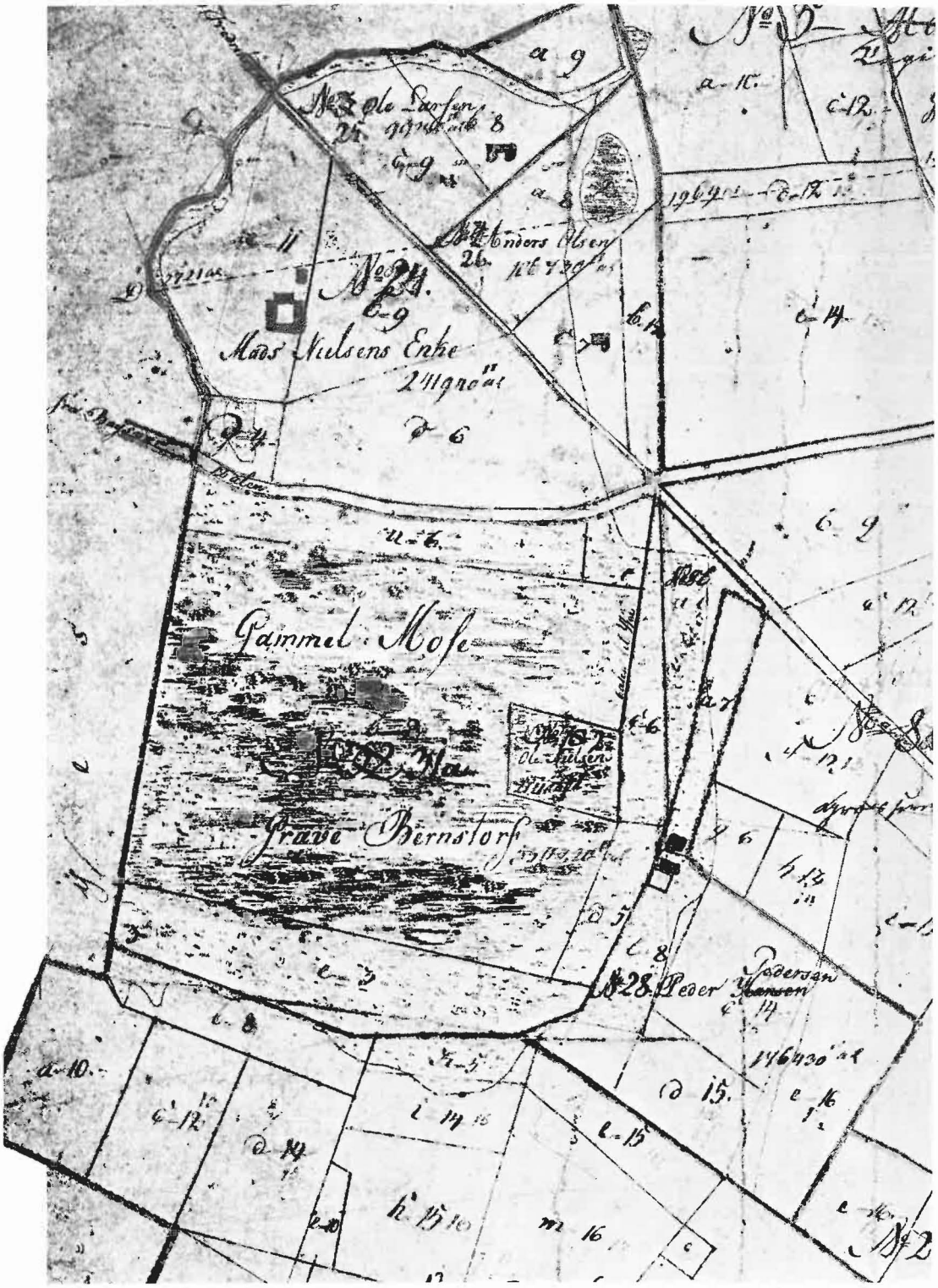

Se side 24.

Billedet på s. 23:

Udsnit af det originale matrikelkort over Vangedes bys jorder, Gentofte sogn, 1–01, 1810. Gammelmosen ses omtrent midt i billedet. – Til brug for hartkornsansættelsen er de til de enkelte gårde hørende jorder opdelt i mindre stykker, der hver har fået påført en »takst« der angiver jordens bonitet. Den bedste jord i landet, »normaljorden« var sat til takst 24. Jo ringere jord, jo lavere takst. Selve mosearealet er sat til takst 2, medens den omgivende engbund er sat til 3, 5 og 6. På mosearealet ses spredt signatur for tørvegrave. Originalkortet er 1:4.000, her gengivet i 2/3 størrelse, altså 1:6.000. Originalen i Matrikelarkivet.

tørv« som brændsel. Den tørvemasse, der smuldrede ved tørring, blev først senere genstand for udnyttelse.

På Frederik V's tid (1746–1766) var man stærkt optaget af at regulere benyttelsen af naturens goder. Da skovene var forhuggede, og man ønskede dem genopbygget, var det naturligt at gå ind for en kraftigere udnyttelse af den brændselsreserve, der fandtes i moserne. Men det skulle jo nødigt gå med tørven, som det var gået med skoven. Man følte et ansvar overfor eftertiden, og det var derfor nødvendigt at finde en form for mosernes udnyttelse, således at de stadig kunne forsyne landet med det uundværlige brændsel.

I 1755 havde Frederik V kundgjort en opfordring til at indsende afhandlinger af almennyttig, økonomisk og fysisk karakter til et udvalg, der ville sørge for, at de bedste blev offentliggjort i »Danmarks og Norges økonomiske Magasin« (1757–64) eller »Økonomisk Journal« (1757–58). Af udvalget blev der ligefrem stillet opgaver til »velmenende patrioter«, der sad inde med viden, som kunne komme landet til gode.

I fortalen til bd. 5, 1761, opkastedes følgende spørgsmål: »Hvori består tørvemosernes egentlige væsen og natur? Er det noksom bevisligt, at de, efter deres udtømmelse, opvokse på nye, og hvad forsigtighed bør bruges til deres vedligeholdelse?«

I den almindelige omtale af den landøkonomiske udvikling oplyses samme sted: »Med tørvemoserne er på de fleste steder begyndt en ordentligere og forsigtigere omgang, så de nu skæres ikke her og der i fleng, til ødelæggelse, men efter en ordentlig sammenhæng og fremgang, så de igen kunne opvokse«.

Besvarelserne blev offentliggjort det følgende år i bd. 6. Udgiveren glæder sig over, at adskillige »forfarne landmænd have fremsat deres gensvar«, der »uden al tvivl i fremtiden ligeledes vil føre deres økonomiske nytte med sig, helst da det er høj tid, både her og andensteds, at være betænkt på den forråd af brændsel, over hvis mærkelige (d. v. s. som kan mærkes) afgang, ikke alene vi, men også de fleste andre na-

tioner, beklage sig, siden skovenes tilvækst ikke holder jævnvægt mod det, som deraf årligen må tages til mange slags brug«.

En af de vægtigste besvarelser stammer fra nationaløkonomen O. Lütkens pen. Han tager hele brændselsproblemet op til behandling og foreslår højere priser, såvel på brænde som på tørv, for at indskrænke forbruget. Landet må selvsagt være selvforsynende med brændsel, og man må derfor finde en form for udnyttelse af skove og moser, således at førstnævnte kan give en større brændeproduktion, og tørveskæringen i sidstnævnte må afpasses efter deres genvækst, hvis vore brændselskilder ikke skal være opbrugt efter 4–5 generationer, d. v. s. i løbet af 100–150 år.

Medens det dengang var en udbredt opfattelse, at reproduktionen af tørven foregik meget hurtigt, og at man igen kunne skære tørv i en udgravet mose efter 20–50 år, mente Lütken, at der krævedes århundreder hertil, men han var dog helt overbevist om, at tørvemoserne igen ville vokse til, fordi det ville være aldeles uoverensstemmende »med Skaberens øvrige husholdning: At tørvemoserne ikkun for een gang med brændsel til menneskets nytte vare forsynede, og at de efter første udtømmelse, som i ganske få slægters tid ske kunne, evig skulle blive tomme, og naturen aflade videre at arbejde på denne menneskets fornødenhed at tilvejebringe« (s. 286).

For at fremme tørvens genvækst anbefaler Lütken at lade tørvebænke blive stående med visse mellemrum og at fylde overlaget, der er skrabet bort inden tørveskæringens påbegyndelse, ned i bunden af mosehullet. Det var en udbredt opfattelse, at sådanne foranstaltninger var gavnlige, og de foreskrives således i »Forordning angående de kongelige skove og tørvemoser«, 1781, § 77.

Det var vigtigt at komme til klarhed over, med hvilken hast genvæksten i tørvemoserne fandt sted, og Lütken anbefalede derfor, at godsejere, som havde tørvemoser, skulle føre bog over mosernes udnyttelse med nøje stedsangivelse for tørvegravningen i de enkelte år. Han kendte udmærket den nydannede tørv, der i modsætning til den gamle tørv er let som halm og kun besidder ringe brændkraft.

Som eksempel på opfattelsen af den hurtige reproduktion i tørvemoserne kan citeres følgende fra en ikke navngiven forfatter, der fremhæver, at den forsikring er blevet ham givet, »ikke alene af bønder, men og af vittige (d. v. s. kloge) og erfarne landmænd, at udtømmede tørvegrave kan tilgro og fyldes med ny, brugbar tørv i 20, 30 eller flere års tid, alt ligesom de ere dybe eller udybe. Men da gør de gemenligen ingen tørvegrav større end en mådelig fiskepark, hvorfor man og adskillige

steder her i landet i store moser gemenlig seer mange sådanne grave« (s. 318). Udtalelserne om den overordentlig hurtige genvækst af tørven, må bero på erindringsforskydninger vedrørende det nøjagtige sted for tidligere tørvegravninger.

Den senere så almindeligt udbredte æltetørv, der vel er den tørv, som kendes bedst i vore dage, var kun lidet kendt for 200 år siden. Æltetørven omtales af samme forfatter, der anbefaler, at den usammenhængende tørv i bunden af moserne kan æltes med brædder, som arbejderne binder fast på fødderne, hvorefter den æltede masse bredes ud på marken og skæres i stykker til »tegltørv« (s. 328).

Afhandlingerne i »Danmarks og Norges økonomiske Magasin« giver et godt indtryk af den diskussion, der var fremme i tiden om tørvemosernes genvækst. I almindelighed hælder man til den anskuelse, som A. L. Hansen giver udtryk for: »Hvor mange år, der fordres til en tørvemoses tilvækst, kan ikke ordentligt bestemmes, kommer an på dens dyb og situation, nogle efter 50, 100, 200, ja vel flere års forløb; sikrere er det derfor at spare udi tide, end handle overdådig i håb om deres hastige tilvækst« (s. 418).

Troen på den hurtige genvækst af tørven holdt sig dog. Henved et halvt århundrede efter den ovenfor refererede tørvedrøftelse anslog Chr. Olufsen i sit kameralistiske (nu siger vi nationaløkonomiske) værk om »Danmarks Brændselvæsen«, 1811, at en hundredårig periode var en rimelig tid for genvæksten.

Det var hans mål at give en grundig redegørelse for den indenlandske brændselssituation, og han forsøgte derfor at beregne landets samlede forråd af brændsel, den årlige tilvækst eller produktion, og sammenligne denne med det årlige forbrug. Som beregningsenhed anvendte han en favn godt bøgebrænde (2,2 rm).

	fv. bøgebr.
Skovene dækkede 300.000 td. land og heri fandtes	15.000.000
Moserne dækkede 123.800 td. land, og tørven svarede til ...	115.548.000
Hederne dækkede 925.000 td. land, lyngtørven svarede til	12.000.000
Landets samlede brændselsforråd svarede altså til	142.548.000

Naturen sørger selv for en tilvækst i dette brændselsforråd, og hvis man hvert år nøjes med at bruge den årlige tilvækst, vil det samlede forråd forblive uforandret.

Ved omdriftstiden for de forskellige brændselsarter forstod man det spand af tid, der skulle hengå, før naturen havde genskabt et produkt, som var af samme størrelse og samme kvalitet, som det der var forbrugt,

og når dette tidsrum var forløbet, kunne man begynde en ny omdrift. For skoven regnedes med en 120-årig omdrift, for mosen med en 100-årig og for lyngtørven på heden med en 15-årig.

Den årlige tilvækst på brændselsforrådet kunne herefter anslås til:

1/120 af vedmassen i skovene	125.000 fv.
1/100 af tørvemassen	1.155.480 fv.
1/15 af lyngtørven på heden	800.000 fv.
Landets samlede årlige tilvækst	2.080.480 fv.

Olufsen skønnede, at landets årlige forbrug af brændsel kunne sættes til 800.000 favne, når der udvistes en rimelig sparsommelighed. En sammenligning mellem dette tal og den ovenfor beregnede årlige tilvækst af brændsel tydede absolut på, at man trygt kunne se fremtiden i møde (s. 136 ff).

Om tørven, som efter Chr. Olufsens regnestykke så absolut var vor vigtigste brændselskilde, siger han: »Vi have intet brændsel, der forener så mange fuldkommenheder, som tørv. Når den er godt behandlet, brænder den meget godt, giver en stærk og jævn hede, og den optager kun en ubetydelig del af landets overflade, hvilket er det store, men væsentlige fortrin, den har fremfor alt ved« (s. 162). Tørven har ganske vist visse ubekvemmeligheder sammenlignet med brænde, men særligt, hvis man benytter æltetørven, er ubekvemmelighederne ikke væsentlige«. Han fremhæver, at »såvel til basis for kunstigt brændsel, som til at brænde i sin uforædlede tilstand, er tørvejorden derfor en højstvigtig nationalsag, der fortjener ligeså megen opmærksomhed fra kammeralvæsenets og økonomiens som fra videnskabens side« (s. 183). Han fastslår, at »Danmark ejer i sine tørvemoser en stor skat, som rettelig benyttet kunne skaffe os mange vigtige fabrikker i gang. Men denne skat er miskendt og forsømt. Efterslægten vil undre sig over os; men den vil sikkerlig glæde sig over denne forsømmelse« (s. 184), som altså vil medføre, at der bliver mere tilbage til den.

Uden at have egentlig vished for, hvor lang tid en afgravet tørvemose er om at gro til igen, satte Olufsen hundrede år dertil, og han mente, at det var rigeligt. Men selv om han havde stillet sit regnestykke op med en 200-årig periode for tørvens genvækst, var landets forsyning med indenlandsk brændsel sikret. Han ser imidlertid meget gerne, at der skabes klarhed om problemerne vedrørende tørvens genvækst, og som middel hertil må der foretages undersøgelser af »opmærksomme naturkyndige, ikke i stuerne, men i moserne« (s. 199).

Moseundersøgelser.

Allerede inden fremkomsten af Olufsens afhandling havde regeringen foranstaltet tørveundersøgelser sat i gang. Olufsens beregninger har virket beroligende; men kun i en halv snes år kunne man trøstigt »skære for« af tørvemoserne.

I 1820 udskrev Det kgl. danske Landhusholdningsselskab en prisopgave, der skulle belyse tørvemosernes tilblivelse, sammensætning og genvæksten i dem.

I 1823 udkom holsteneren Heinrich Dau's (1790–1831) »Neues Handbuch über den Torf«, der var tænkt som en besvarelse af prisopgaven, men Dau opnåede ikke at få belønningen.

Efter grundige studier, såvel i litteraturen som i moserne, var Dau kommet til den overbevisning, at tørvens reproduktion foregik meget langsomt. Han tager bl. a. Olufsens optimistiske beregninger op til revision og korrigerer dem på følgende punkter. For det første regner Olufsen med et tørvemoseareal, der er betydeligt større end det virkelige, og for det næste tør Dau ikke regne med mindre end 400 år til genskabelse af en tørvemasse, der blot nogenlunde svarede til den, som dengang fandtes i moserne. Efter Daus regnestykke kan landet ikke vedblive at forsyne sig selv med brændsel.

I sommeren 1828 foretog Dau – efter eget forslag – en undersøgelse af de sjællandske tørvemoser for Rentekammeret. På rejsen, der blev foretaget til fods, opsøgte han et meget stort antal moser, hvor der blev gravet tørv, og med Rentekammerets introduktionsskrivelse i lommen blev han godt modtaget de fleste steder. Vel forberedt, som han var gennem sine mangeårige studier, fik han og Rentekammeret meget ud af rejsen, som han har givet en detailleret redegørelse for i »Allerunterthänigster Bericht an die königliche, dänische Rentekammer über die Torfmoore Seelands«, 1829.

Undersøgelserne bekræftede hans tidligere opfattelse, nemlig at tørvedannelsen er en meget langvarig proces.

Men ved sine studier havde han samtidig set, at ikke alle tørvemoser er ens, og som den første foretog Dau en opdeling af moserne i skovmoser, kærmoser og højmoser*). (Se side 29).

Det var Dau's opfattelse, at man ikke kunne vente nogen egentlig genvækst i de udgravede skovmoser, medens der skete en betydelig nydannelse af tørv i udgravede kærmoser og højmoser; men en så hurtig genvækst, som den Chr. Olufsen havde regnet med, var udelukket.

De resultater, han forelagde i 1829, bekræftede hans tidligere undersøgelser fra 1823, og for at sikre landet et jævnt og stedsevarende udbud

af tørv, opfordrede han regeringen til at erhverve tørvemoser (side 206).

Interessen for et nøjere studium af moserne var overordentlig stor, og Det kgl. danske Videnskabernes Selskab udskrev en prisopgave, hvis besvarelse skulle belyse forekomsten af nåletræstammer i de danske moser.

Dette problem var også blevet behandlet i flere afhandlinger i Det økonomiske Magasin i 1762, og en forfatter, der skrev under pseudonymet Patridolphius – fædrelandsvennen – gav udtryk for en opfattelse, der dengang var almindelig udbredt: »Vi kan ikke med nogen rimelighed slutte andet, end at de træer, som findes overalt i tørvemoser, må være henførte ved syndfloden . . « (side 345), og som et særligt bevis for denne opfattelse tog han forekomsten af fyrretræer, som ikke findes naturligt udbredt i vore skove.

Heinrich Dau havde gjort sig visse velbegrundede overvejelser vedrørende nåletræstammerne i moserne, og nu gjorde Japetus Steenstrup ikke alene nåletræerne, men også de øvrige skovrester, som man fandt i moserne til genstand for sine studier, der blev offentliggjort i »Geognostisk-geologisk undersøgelse af skovmoserne Vidnesdam og Lillemosen i det nordlige Sjælland« (Videnskabernes Selskabs skrifter, 1842).

I denne afhandling påviser han, at de forskellige træarter forekommer i afgrænsede lag i skovmoserne, og han slutter heraf, at forskellige skovperioder har afløst hinanden: aspetid, fyrretid, egetid og elletid**).

Samtidig kom han til det resultat, at »genvæksten af tørvemoserne under de nuværende natur- og kulturforhold er så liden, at den i land- og statsøkonomisk henseende kan anses som ingen« (side 23).

A. F. Bergsøe beskæftiger sig en del med tørvemoserne og deres produkter i »Den danske Stats Statistik«, bd. 1, 1844, og han følger i sin fremstilling i det store og hele Steenstrups opfattelse. Men selv om han i en fodnote anfører Steenstrups mening om tørvens genvækst i moserne,

*) Skovmoser og kærmoser kaldes også lavmoser. De opstår i næringsrigt vand, langs søbredder og åløb. Ved vegetationens bortdøen ophobes planteresterne på bunden. Da ilttilførslen her er utilstrækkelig, sker der ingen fuldstændig forrådnelse, men en tørvedannelse. Efterhånden som tørvemassen tiltager, kan søen fyldes helt op til overfladen, og der opstår nu enge på det nyindvundne land. Medens tørven i skovmoserne for store dele består af affald fra skovtræerne, herunder også hele træstammer, dannes tørven i kærmoserne af tagrør, siv, star, græs og andre urteagtige planter. Skovmoser og kærmoser kaldes også tilgroningsmoser.

Hvor grundvandet når helt op til overfladen dannes højmoser. Der udvikler sig her et plantesamfund, der for størstedelen består af tørvemos – sphagnum – som er stærkt vandsugende. Højmosevegetationen breder sig ud til siderne, og mosen vokser mest på midten, hvor den kan nå en højde på op til 5 m. Der er dog grænser for, hvor højt tørvemosset kan suge vandet op, og når denne grænse er nået, indfinder der sig en lyngvegetation på højmosen.

Højmoser kan også opstå ved, at der i overfladen af næringsfattige søer udvikler sig en hængesæk d. v. s. et sammenhængende lag af tørvemos og andre planter i søoverfladen. Under hængesækken vil der således være et vandfyldt rum. Væksten af hængesækken i en sådan mose foregår som ovenfor beskrevet. Når hængesækken bliver tilstrækkelig tyk, kan den bære mennesker og dyr, men den giver efter, når man færdes på den, og kaldes derfor nu og da en »gyngemose«.

Når tilgroningen af en lavmose er til ende, kan der oven på denne udvikle sig en højmose.

**) Senere studier har opdelt yderligere til: tundratid, birke-fyrretid, fyrre-hasseltid, egeblandingsskovens tid, egetid og bøgetid.

holder han sig dog på dette punkt til den gængse opfattelse: Reproduktionen i skovmoserne foregår overordentlig langsomt, »men hvad kær- og lyngmoserne (højmoserne) angår, da mangler man vel pålidelige kundskaber til disses eftervækst, eftersom samme går ud over menneskets levetid, men reproduktionen må dog nok antages at kunne gå for sig i et tidsrum af 1–200 år, i det mindste forsåvidt lyngmoserne angåe, ja man skal endog i det Hannoveranske have haft eksempel på fuldstændig reproduktion af en lyngmose i 80 år« (s. 173).

Fredning af Gammelmosen.

Den 17. juni 1843 pålagde Rentekammeret, under hvilket de kongelige domæner sorterede, cand. polyt. B. S. Jørgensen og forstkandidat F. Frandsen at foretage undersøgelser af Gammelmosen og Hulelyngmosen samt at fremsætte forslag til mosernes fremtidige behandling.

Bendt Søeborg Jørgensen havde efter en praktisk uddannelse af såvel landbrugsmæssig som håndværksmæssig karakter bestået afgangseksamen fra Den polytekniske Læreanstalt både i mekanik og anvendt naturvidenskab (1838). Han havde således en grundig uddannelse, og Rentekammeret havde i 1842 benyttet hans viden til at forestå forsøg med fremstilling af tørvekul. Da han nu fik hvervet at undersøge Gammelmosen, var han sandsynligvis i gang med forstudier til den senere prisbelønnede afhandling »Om Tørveforkulningen« (Videnskabernes Selskabs skrifter, 1845). Senere studerede han landvæsen såvel herhjemme som i udlandet. Han var gennem en lang årrække præsident for Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, og ved Landbohøjskolens oprettelse i 1858 blev han udnævnt til professor.

Frands Frandsen var i 1833 blevet sendt på en rejse til udlandet af Rentekammeret, for at han skulle indsamle kundskaber om det emne, vi her beskæftiger os med. I 1839 offentliggjordes hans »Iagttagelser på en rejse til Tyskland og Holland angående tørvemoserne og tørvenes behandling« (Tidsskrift for Landøkonomi). I 1847 blev han udnævnt til skovrider på Københavns 1. skovdistrikt, d. v. s. Jægersborg Hegn, Geel Skov m. m.

Jørgensen og Frandsen havde således de bedste forudsætninger for at løse den opgave, der blev pålagt dem.

Den 28. september 1843 indsendte de, som instruksen lød, deres beretning til overførster, baron Løvenskjold, på Kulhus (overførster 1829–1851), under hvem de sydlige skove i Nordsjælland og også Gammelmosen sorterede. Fra beretningen kan følgende refereres: Gammelmosen er på ialt 39 td. land, hvoraf ca. 12½ td. er hårdbund, godt 24½ td. egent-

ligt moseareal og godt 1½ td. land er i privat eje*). Mosen har været stærkt udnyttet og består hovedsageligt af ung, umoden tørv i god vækst samt af enkelte tørvebænke med gammel tørv. Det frarådes at sælge mosen, for selv om den er i god vækst, vil der hengå mange år, før tørven kan udnyttes, og den vil derfor kun indbringe et ringe beløb ved salg.

»Men endnu fra et andet standpunkt forekommer det os, at mosens rolige henliggen er anbefalelig. Intet er nemlig endnu mere dunkelt end tørvemosernes reproduktion; man savner aldeles erfaring om, hvormeget en mose årlig kan tiltage, ja man har endog for ikke lang tid siden set en af vore dygtigste videnskabsmænd (d. v. s. Steenstrup), der har beskæftiget sig meget med tørvemosernes studium, aldeles at benægte mosernes reproduktion under vore nuværende forhold. Da tørvemoserne have en så stor betydning for vort fædreland, synes det meget ønskeligt, at dette punkt blev bragt til klarhed, uden hvilket man ikke vil være istand til at kunne give bestemte regler for mosernes behandling« (cit. efter F. Kølpin Ravn: »Gammelmosen«, Kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles årsskrift 1918, s. 423).

Mosen er velegnet til formålet, fordi

1. den har en passende størrelse,
2. der sker nydannelse af tørv,
3. den ligger nær København, således at den i fremtiden kan blive undersøgt af videnskaben,
4. når tørvedannelsen ad åre er tilendebragt, vil de fleste moser i nærheden være opbrugt, og Gammelmosen vil da igen kunne bidrage til Københavns forsyning med brændsel,
5. regeringen vil her kunne give private et eksempel på mosernes konservering.

»I det tilfælde at vor mening om mosens henliggen skulle vinde det kongelige Rentekammers bifald, ville vi tillade os at foreslå, at der, så snart denne beslutning var fattet, foretoges en omstændelig undersøgelse af mosen på en del bestemte punkter, der afsættes på kortet, og forresten markeredes ved stærke nedrammede egepæle, og at denne undersøgelse gentoges efter en vis årrække, f. eks. hver 10. år af en kyndig mand . . . (s. 424).«

Jørgensens og Frandsens indstilling anbefaledes fra alle sider, og resultatet blev, at mosen blev fredet ved kongelig resolution af 28. februar 1844 (se s. 21). Samtidig stilledes forslag om salg af Hulelyngmosen, der blev solgt.

*) Overtaget af Staten 1912.

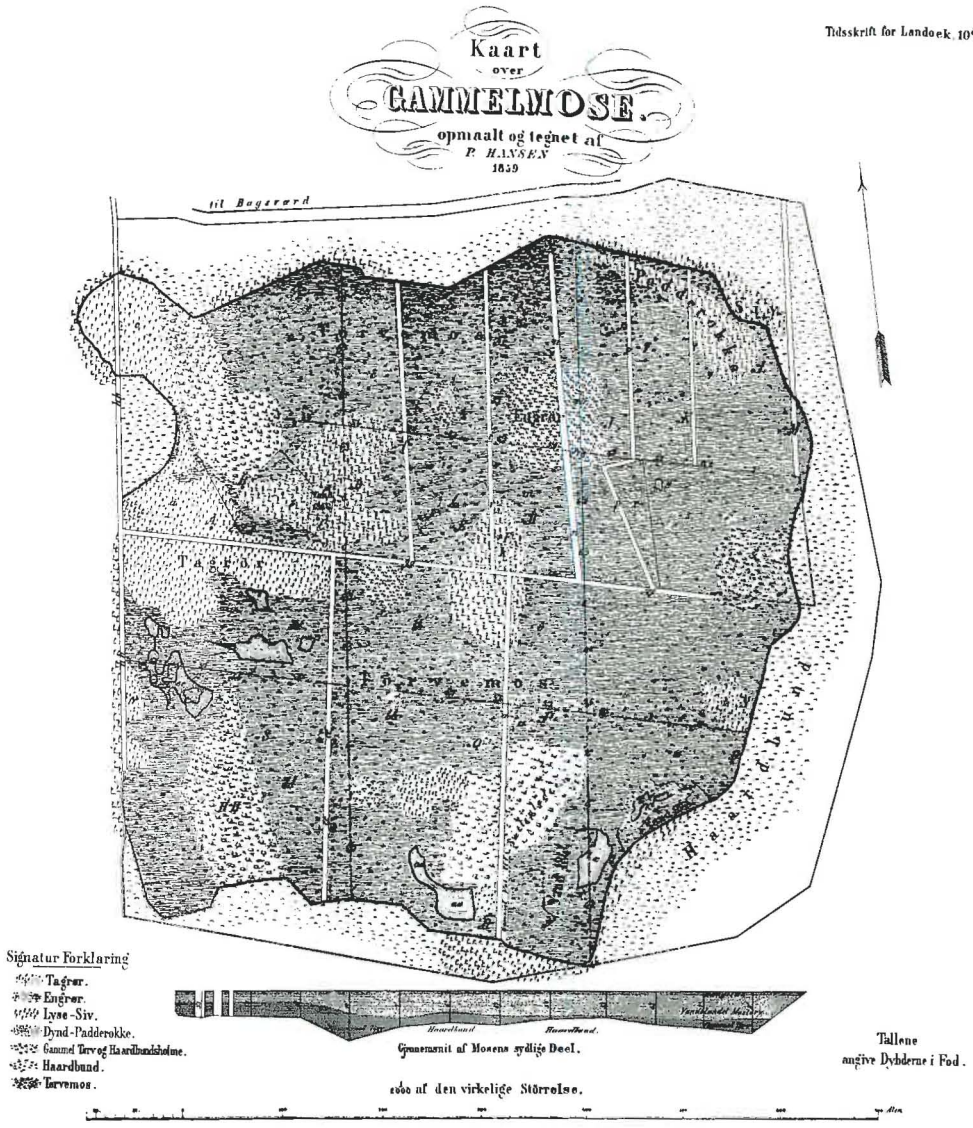

Kortet er gengivet efter bilag til Chr. Vaupells beskrivelse af Gammelmosens tilstand 1844 og 1861. De store bogstaver angiver egepæle, der er rammet ned i hårdbunden på bunden af mosen, de små bogstaver beskrevne lokaliteter. – Tværsnittet af mosen, der er gengivet under kortet, viser oppefra og nedefter: Hængesæk, vandblandet tørv, gammel tørv og hårdbund. De påførte tal angiver afstanden i fod og tommer fra hængesækkens overflade til hårdbunden. Afvandingsgrøfterne ses som rette, hvide bælter. – Det fremgår tydeligt, at en del steder, hvor der stod klart vand i 1844 i løbet af de 15 år til 1859 er blevet dækket af hængesæk. – Kortet er gengivet i 2/5 af originalens størrelse d. v. s. at målestokforholdet ikke som anført på billedet er 1:2.000, men 1:5.000.

Den foreslåede undersøgelse af Gammelmosen pålægges derefter Jørgensen og Frandsen, der udfører den i overensstemmelse med det af dem selv udarbejdede forslag.

Den næste undersøgelse blev foretaget af Chr. Vaupell i 1860–61 (»Beretning til Finantsministeriet over Gammelmosens tilstand 1844 og 1861«, Tidsskrift for Landøkonomi 1862).

I årene fra 1884 til 1906 undersøgte E. Rostrup mosen adskillige gange (»Gammelmose«, Botanisk Tidsskrift, bd. 27 s. 319–359, 1906). I tilslutning til disse undersøgelser nedlagde Rostrup og museumsdirektør Sophus Müller, Nationalmuseet, 11. maj 1896 fire spydspidser af jern i mosens overflade, for at man kan konstatere, hvorledes tørvemosen vokser op over dem. Så vidt det har kunnet oplyses, ligger disse oldsager stadig på det sted, hvor de blev placeret (oplyst af Nationalmuseets 1. afdeling).

I 1912 blev egepælene, hvortil undersøgelserne hidtil havde været knyttet, erstattet med et nyt system, nu af betonpæle, der inddeler mosen i 50×50 m store kvadrater, således at man ved hjælp af dem kan indmåle ethvert punkt i mosen med stor nøjagtighed. (Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles årsskrift, 1918).

I 1960 blev undersøgelserne i Gammelmosen genoptaget på initiativ af professor Vald. Mikkelsen og dr. C. Syrach-Larsen med støtte fra Carlsbergfonden (Årsskrift for Danmarks Naturfredningsforening, 1961, s. 55–59). Disse undersøgelser blev foretaget af Bertel Hansen, Botanisk Museum, der yderligere har samlet en del iagttagelser, som han påtænker at publicere i et botanisk skrift.

Resultatet af de undersøgelser, der har fundet sted gennem en nu 125-årig periode, kan kort refereres:

Gammelmosen er en højmose, der formentlig har udviklet sig oven på en lavmose.

Tørvemassen i mosen har været så godt som afgravet omkring 1820–30, og ved den første undersøgelse i 1844 konstateredes en kraftig nydannelse af tørv, der fortsatte i den følgende periode, således at de vandfyldte tørvegrave, som var afsat meget tydeligt på de ældste kort, groede til.

Efterhånden udvikledes en kraftig hængesæk, der allerede omkring 1900 kunne bære en mand de fleste steder. Hængesækkens vækst er fortsat, og efter at man i 1890'erne havde tilplantet hårdbundsarealet, bl. a. med birk og fyr, sår disse træarter – navnlig birken – sig ud over mosen. Birk og fyr er ganske vist nøjsomme træer, men vækstvilkårene på hængesækken og den sphagnumklædte mose er yderst ringe. Det ser dog ud

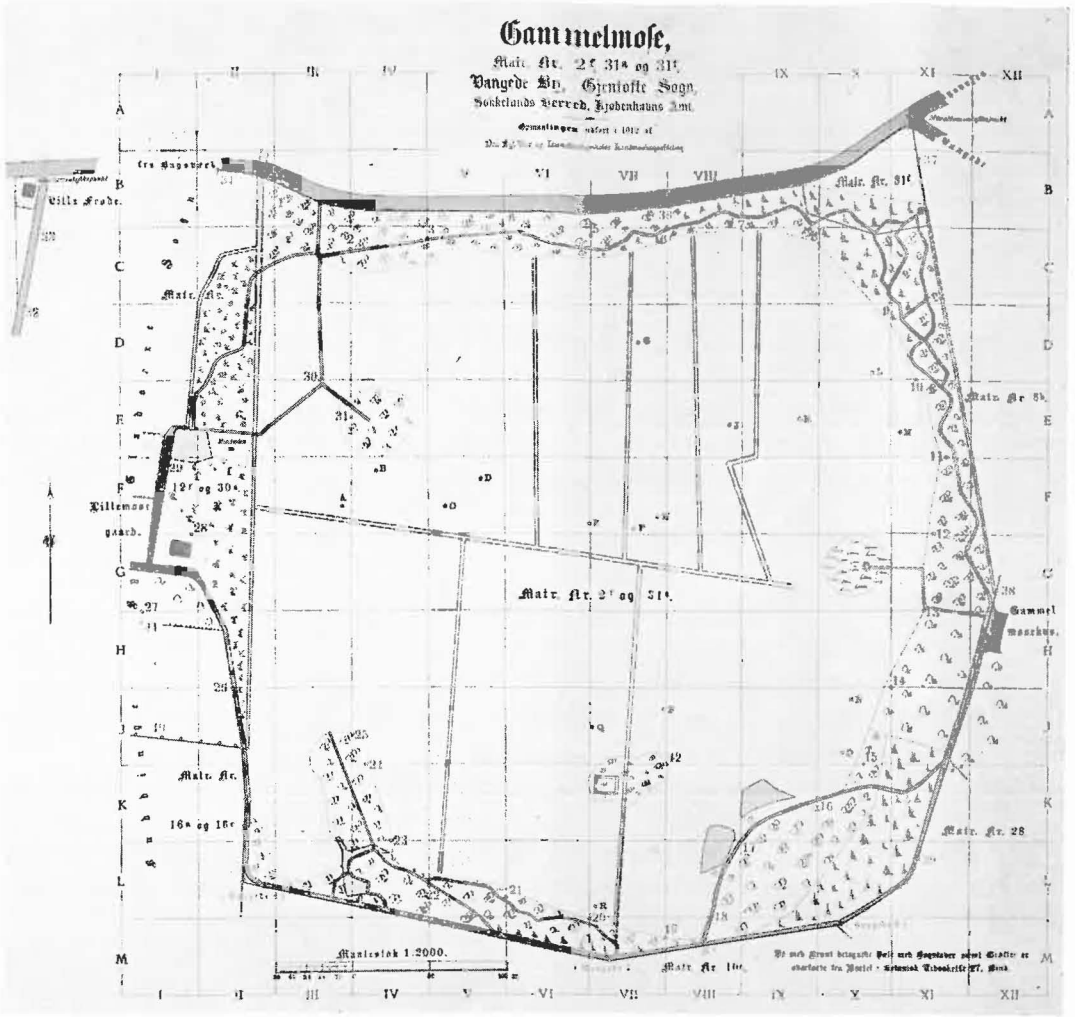

Gammelmosen 1912. De store bogstaver ude på mosen angiver, hvor egepælene har stået. Også grøfterne er indtegnet efter ældre kort, for i 1912 var de næsten overvokset. – Kvadratnettet med sider på 50 m danner grundlaget for senere beskrivelser. Ved hjælp af nummererede betonblokke (nr. 1–33), der er anbragt på hårdbunden, kan kvadratnettet markeres med landmålerstokke, således at man let kan indmåle og genfinde ethvert sted i mosen. Numrene 34–41 er polygonpunkter i den ny opmåling af mosen, som fandt sted i 1912. Betegnelserne »Vangede 6, 7 og 8« samt de små bogstaver og 4a og 6a var hjælpepunkter ved opmålingen. Villa Frode er Gammelmosevej nr. 61. Træsignaturen på hårdbunden viser plantningerne fra 1890'erne. – Kortet medtager ikke alene det fredede areal, nemlig matr. nr. 2 f og 31 a af Vangede, men også den ikke fredede del vest for Gammelmoserenden, matr. nr. 12 f og 30 a af Buddinge, hørende under Lillemosegård. – Gengivet i 2/5 størrelse af originalen, og altså ikke som anført på kortet 1:2.000, men 1:5.000. Efter kort på Landbohøjskolens botaniske institut.

til, at træernes vækst i de senere år er blevet betydelig bedre. Dette skyldes dels hængesækkens udvikling og dels, ja vel navnlig, den sænkning af vandstanden, som er resultatet af Gammelmoserendens regulering i 1931, da vandstanden sænkedes fra ½–1 m. Det lag, som trærødderne har rådighed over, bliver tykkere og tykkere, og i den nederste del af det foregår der en vis omsætning af de døde planterester, hvorved der frigøres nogen næring.

Iøvrigt synes mosens vækst at stagnere noget. Den vokser ikke meget i højden, således som en højmose skal gøre det. Dette skyldes sandsynligvis, at hængesækken synker ned i det underliggende vandlag på grund af vegetationens tyngde.

Dræning af de nærliggende marker og kloakering af omgivelserne har utvivlsomt også medført, at mosen får en udvikling, der er noget forskellig fra udviklingen i en mose, der helt overlades til sig selv.

Bertel Hansen, der senest har undersøgt mosen, mener, at der med den tilvækst, mosen tilsyneladende har i øjeblikket, vil gå århundreder, før der igen kan graves gode tørv i mosen.

Med de forandringer, der sker i Gammelmosen som følge af tørvens vækst, ændres plantebestanden, og gennem studiet af disse ændringer har botanikerne et middel til at konstatere udviklingen. I de meddelelser, der er udgivet over de botaniske undersøgelser af mosen, findes plantelister. Her skal blot henvises til litteraturlisten, hvor disse arbejder er anført. En enkelt ting skal dog fremhæves: Lyngen, der var meget sjælden i de første plantelister, optræder nu ret udbredt.

Angreb på fredningen og forsvar for den.

Med indførelse af den fri forfatning i 1849 ophævedes Rentekammeret, og de kongelige domæner, herunder Gammelmosen, kom til at sortere under Finansministeriet, som i 1882 overvejede at søge mosen solgt. Professor B. S. Jørgensen udtalte sig imidlertid meget varmt for, at staten skulle beholde den fredede mose. Den overgik fra Finansministeriet til Indenrigsministeriet, der i 1893 »henlagde« Gammelmosen under Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Den afdeling på Højskolen, som mosen kom til at høre ind under, blev botanisk afdeling, og navnlig professor E. Rostrup har foretaget nøje studier. I vore dage er det en af professorerne i botanik ved Højskolen og arboretforstanderen, der i fællesskab har ansvaret for Gammelmosen. Det daglige tilsyn med mosen sorterer under Forsorgscentret Lillemosegård m. m., der for en symbolsk betaling har lejet mosen siden 1893, og hvis personale og patienter har ret til at færdes på hårdbundsarealerne omkring mosen, og som til gen-

Gammelmosen 1917 set fra sydvest mod nordøst tværs over mosen. Træerne t. h. i billedet står på den nordligste spids af det hårdbundsareal, der rager ud i mosen (nær betonpæl 25 (se side 34)). Stolperne i forgrunden viser formentlig den pigtrådsspærring, som var del af Københavns forsvar under 1. Verdenskrig. På selve mosen anes nogle ganske få birkebuske. (Fot. E. Larsen 12. oktober 1917. Gammelmosearkivet på Landbohøjskolens botaniske institut).

gæld skal holde uvedkommende uden for det fredede område. Selv om det af og til kan ske, at drenge »forvilder sig« ind på mosens område – og det skete vist navnlig før i tiden – har denne ordning været tilfredsstillende for mosens fredning.

Tidligere var det almindeligt, at kvinder og børn samlede tranebær, som de solgte på torvet i København, i Gammelmosen. Tranebær trives godt og giver masser af bær, når den vokser på en hængesæk.

Paradoksalt nok var gennemførelsen af Naturfredningsloven af 8. maj 1917 en trusel mod mosens fredning. Ifølge lovens § 2 har offentligheden adgang til skove og udyrkede arealer tilhørende stat og kommune, og dette betød, at den hidtidige fredning af Gammelmosen var ophævet. Fra Landbohøjskolen blev det derfor kraftigt påpeget, at der måtte gøres en undtagelse for Gammelmosen. Naturfredningsrådet anbefalede, og Justitsministeriet bekendtgjorde 18. februar 1918, at »Gammelmosen fremtidig skal være fredet, således at tørvegravning, mosindsamling, bærplukning, afgræsning og deslige, samt al færdsel er forbudt alle og enhver, hvem særlig tilladelse fra Veterinær- og Landbohøjskolen ikke er givet. Overtrædelse af nærværende bekendtgørelse straffes i overensstem-

melse med § 26 i Lov om Naturfredning med bøde fra 10 til 1000 kr.«

Samme år blev der dog givet tilladelse til, at en højspændingsledning førtes over mosen, hvilket medførte, at der blev anbragt elmaster i selve mosen. Denne tiladelse blev yderligere udvidet i 1962, og der blev nu opstillet større master til transmission af Sverigesstrøm. Masterne er anbragt så skånsomt som muligt efter godkendte planer.

Under 1. Verdenskrig blev der anbragt et pigtrådshegn tværs over den vestlige del af mosen, og der blev – ligeledes af hensyn til Københavns forsvar – gravet løbegrave på enkelte af hårdbundsarealerne.

Det voldsomste angreb på Gammelmosens fredning skete i 1941 ved projekteringen af ringvejen, som efter den oprindelige plan skulle skære et betydeligt hjørne af den nordlige del af Gammelmosen. Såvel fra Landbohøjskolen som fra Naturfredningsrådet protesteredes kraftigt mod planerne, og det lykkedes at få forskudt vejføringen mod nord, således at mosen kun berørtes langs den nordlige rand, og selve mosearealet blev så godt som skånet. For at beskytte mosen mod overfladevand fra vejen blev det forlangt, at der skulle støbes en betonmur langs vejen ind mod Gammelmosen.

I forbindelse med vejanlægget, der først fandt sted i 1962–63, blev der støbt en meget stærk mur og ovenpå denne anbragtes et raftehegn, og det er dette hegn, der viser sig for bilisten, når han ad ringvejen farer forbi Gammelmosen.

Det er kun yderst få, der har anelse om, at dette hegn værner Danmarks ældste naturvidenskabelige fredning, og at udviklingen i denne mose er blevet betragtet med overordentlig interesse, idet det her skulle vise sig, om landets tørvemoser kunne præstere en tilvækst, der var stor nok til, at Danmark kunne være selvforsynende med brændsel.

Gammelmosen ligger nu i et byområde, og navnlig gennem den sidste halve snes år er der foregået et betydeligt byggeri rundt om mosen: Lillemosegårds og Gammelmosehus' udvidelser, Børnehospitalet, industri- og håndværkerkvarterer på Vangede-siden m. m.

Ved udgravning i forbindelse med byggevirksomheden fandt man i 1968 mellem mosen og Gammelmosehus en del hesteskeletter, hvis oprindelse fortaber sig i det dunkle. Er der her tale om en gammel offerplads, eller er det en hestebegravelse fra Svenskekrigenes tid?

Eller stammer de fra 1886, da en stor vognmand i København i forbindelse med en aftale om køb af Lillemosegaard fra den daværende ejer, Oluf Jönsson Rosdahl, havde betinget sig ret til at lade sine heste græsse på Lillemosegaard i sommeren inden den endelige overtagelse? Rosdahl havde forestillet sig, at aftalen gjaldt et enkelt spand, men var

Gammelmosen 1917, set fra det nordøstlige hjørne mod vest over hårdbundsholmen med betonpæl 31 (se side 34); t. v. helt i baggrunden de høje træer ved Lillemosegård. (Fot. E. Larsen 12. oktober 1917. Gammelmosearkivet på Landbohøjskolens botaniske institut).

blevet »bondefanget« såvel på dette som på andre punkter ved handelen med vognmanden, der satte 22 spand heste på græs.

Profesor Keller, der var interesseret i at købe en landbrugsejendom til »De Kellerske Institutioner« kom på det tidspunkt tilfældigt på besøg på Lillemosegaard. Han fik hjulpet Rosdahl ud af kniben og overtog ejendommen. (Meddelt af købmand Poul O. Rosdahl, Brønshøj – se også årsskrift for 1969, s. 35).

Kan nogen af læserne oplyse noget om hestebegravelsen?

Ved byggeriet i de senere år er der taget hensyn til Gammelmosens fredning. I årsskriftet for 1969 findes s. 46 et kort, der viser Gammelmosen og omgivelserne i vore dage.

Om tørvens udnyttelse siden Gammelmosens fredning.

I løbet af de første årtier efter mosens fredning skete der en rivende udvikling af transportmidlerne, og selvforsyningsprincippet gled i baggrunden. Import af udenlandsk brændsel medførte, at interessen for tørvemosernes reproduktion svækkedes, og man fik ret hurtigt den

Gammelmosen 1970. Fotografen står på et sted omtrent midt i det billede, der er gengivet på siden overfor, og fotograferer hen imod det sted, hvor fotografen stod, da billedet overfor blev optaget 53 år tidligere. Bevoksningen består hovedsageligt af birk, omtrent midt i billedet en kraftig skovfyr. (Fot. Forfatteren 22. oktober 1970).

opfattelse, at importen udefra kunne skaffe landet tilstrækkeligt med brændsel.

Fra omkring 1840 til 1880 skete der en omlægning af forbruget fra indenlandsk til udenlandsk brændsel, som kan illustreres ved tal for indførslen til København. Medens det gennemsnitlige forbrug pr. indbygger omkring 1840 var 1,22 tønder stenkul og 0,32 favne brænde årligt, er de tilsvarende tal fra omkring 1880 8,65 tønder stenkul og 0,19 favne brænde. (P. E. Müller: »Omrids af en dansk Skovbrugsstatistik«, Tidsskrift for Skovbrug bd. 5, 1881, s. 128 ff.).

For tørven, der interesserer os særligt i forbindelse med Gammelmosen, findes der beklageligvis ingen statistiske oplysninger. Forbruget af tørv i København har været betydeligt, men uden tvivl dalende på samme måde som forbruget af brænde, medens forbruget i provinsen, særligt på

Gammel tørvebænk i den nordlige del af Gammelmosen. Birkene og en enkelt el vokser kraftigt på tørvebænken, medens trævæksten endnu ikke er indvandret på den stærkt gyngende hængesæk, der findes på begge sider af tørvebænken. (Fot. Forfatteren 22. oktober 1970).

landet, formodentlig har holdt sig nogenlunde konstant gennem den pågældende periode.

Omkring 1900 var interessen for tørvemoserne anselig, blandt andet ud fra ønsket om at omdanne moserne til landbrugsjord, og på denne front gjorde Det danske Hedeselskab et meget betydeligt arbejde. Men mosernes udnyttelse som brændselskilde blev herved sat over styr, og såvel fra Hedeselskabets som fra tørvefabrikanternes side blev der sat meget ind på at skabe muligheder for en industriel udnyttelse af tørven, hvorved der kunne sættes arbejde i gang inden for landets grænser og samtidig spares på de udenlandske stenkul. En af tørvesagens forkæmpere, professor N. G. Steenberg fra Den polytekniske Læreanstalt, holdt

et foredrag »Om tørveindustrien i Danmark og muligheden for dens yderligere udvikling« ved den 18. danske Landmandsforsamling i Odense, 1900. Om landets forråd af tørv udtalte han: »Danmark hører ingenlunde til de tørverigeste lande, men vi have dog ca. 125.000 tdr. land tørvemose, som med en middeldybde af 6 fod indeholde 4 millioner pd. tørv eller 2000 tons pr. td. land. Disse svarer i varmeevne til 1130 tons stenkul, og da vort årlige stenkulsforbrug er 1.800.000 tons, vil dette kunne dækkes ved en opskæring af 1600 tdr. land mose, og hele arealet vil være forbrugt i 75 år« (s. 254). Samtidig opgør han tørvefabrikkernes opskæring til ca. 100.000 tons årligt, svarende til 50 tdr. land mose.

Selv om der blev sat ind med betydelig kraft fra tørvefabrikanternes side, bl. a. med fremstilling af tørvebriketter og tørvekul, blev moseindustrien ingen lukrativ forretning, før 1. Verdenskrig vanskeliggjorde forsyningen med udenlandsk brændsel, og satte liv i tørvefremstillingen. Lignende forhold gjorde sig gældende under 2. Verdenskrig, men i endnu stærkere grad. Under 1. Verdenskrig beløb tørveproduktionen sig til 1,5 millioner tons årligt. I mellemkrigsårene var den på 0,5 millioner tons om året, men under 2. Verdenskrig kom den årlige tørveproduktion helt op på 5 millioner tons årligt (efter Aug. F. Schmidt: »Moser og Tørv«, 1948, s. 176).

Første naturvidenskabelige fredning i Norden.

Fredningen af Gammelmosen har stadig stor interesse, selv om man nu ser på den ud fra noget andre synspunkter, end man gjorde, da Christian VIII satte sit navn under resolutionen i 1844 (se s. 21). I forbindelse med den trussel, som Gammelmosen var udsat for ved vejprojekteringen, afgav Naturfredningsrådet og Landbohøjskolen 23. januar 1947 i fællesskab en udtalelse, hvori det bl. a. hedder: »De videnskabelige forsøg er langtfra afsluttet, og vil ikke kunne blive det inden for en overskuelig årrække. Den videnskabelige interesse, der knytter sig til forsøgene om tørvemosernes regeneration er overordentlig stor, og os bekendt foreligger der intet andet sted tilsvarende forsøg«.

Men ikke alene studiet af tørvens genvækst i mosen gør Gammelmosen til et enestående område. Vel havde man før 1844, såvel herhjemme som i udlandet, fredet en del »naturmindesmærker« såsom kæmpesten og store træer, ja også enkelte dyrearter var blevet fredet, men i naturfredningsåret 1970 er det på sin plads at fremhæve, at fredningen af Gammelmosen er den første egentlige, naturvidenskabelige fredning, der blev gennemført, ikke alene i Danmark, men i hele Norden, og måske i et endnu større område.

Henvisninger:

Botanisk Institut, Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, »Gammelmosearkivet«. Matrikelarkivet.
Danmarks og Norges oeconomiske Magazin, bd. 5, 1761 og bd. 6, 1762. Bind 6 indeholder adskillige afhandlinger om moser og tørv. I teksten er henvist til de enkelte forfattere.
A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, bd. 1, 1844.
J. H. C. Dau: Neues Handbuch über den Torf, Leipzig, 1823.
J. H. C. Dau: Allerunterthänigster Bericht an die Königliche Dänische Rentekammer über die Torfmoore Seelands nach einer im Herbste 1828 unternommenen Reise, 1829.
F. Frandsen: Iagttagelser på en Reise i Tydskland og Holland angaaende Tørvemoser og Tørvens Behandling, Tidsskrift for Landoeconomie, Ny Rk. 1, 1839.
Bertel Hansen: Gammelmosen ved Vangede i Gentofte sogn, Danmarks Naturfredningsforenings årsskrift, 1961, s. 55–59.
B. S. Jørgensen: Om Tørveforkulningen, Det kgl. Videnskabernes Selskabs naturvidenskabelige og mathematiske Afhandlinger, 12. del, 1845.
P. E. Müller: Omrids af en dansk Skovbrugsstatistik, Tidsskrift for Skovbrug, bd. 5, 1881.
O. Nielsen: Københavns Diplomatarium, bd. 3 og 5. Henvisning af Gudrun Gram-Hanssen.
Eiler Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst, 1938.
Chr. Olufsen: Danmarks Brændselvæsen, physikalsk, cameralistiskt og oeconomiskt betragtet, 1811.
F. Kølpin Ravn: Gammelmosen, nogle Bidrag til dens Historie, samt Meddelelser om Arbejder udførte i 1907–1917, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Aarsskrift, 1918, s. 419–437.
E. Rostrup: Gammelmose, Beskrivelse af en Staten tilhørende Tørvemose i Vangede, Botanisk Tidsskrift, bd. 27, 1906, s. 319–359.
August F. Schmidt: Moser og Tørv, et Stykke Bondehistorie, 1948.
N. G. Steenberg: Om Tørveindustrien i Danmark og Muligheden for dens yderligere Udvikling, foredrag ved den 18de danske Landmandsforsamling, Odense, 1900, s. 254–259.
J. J. S. Steenstrup: Geognostisk-geologisk Undersøgelse af Skovmoserne, Vidnesdam og Lillemose i det nordlige Sjælland, ledsaget af sammenlignende Bemærkninger, hentede fra Danmarks Skov-, Kjær og Lyngmoser i Almindelighed, Kgl. danske Videnskabernes Skrifter, 4 Rk. nr. 9, 1842, s. 17–120.
Poul Thomsen: Lillemosegård, Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, Årsskrift 1969, s. 33–46.
Chr. Vaupell: Beretning til Finantsministeriet over Gammelmosens Tilstand 1844 og 1861, Tidsskrift for Landoekonomi, 1862.

Fra »Pengeløse Overdrev« til Søborgmagle Haveby

En foreløbig rapport fra en etnologisk undersøgelse i et forstadskvarter.

Ved
Dorte Haahr Carlsen, Ellen Damgaard, Bodil Grue-Sørensen og
Poul Høst Moustgaard

Gladsaxe har i lighed med Danmarks øvrige kommuner et kulturelt udvalg under kommunalbestyrelsen. I tilknytning hertil er nedsat et museumsudvalg, hvis opgave det er at indsamle og formidle kulturhistorisk dokumentation fra kommunens område. Inden for dette vidtspændende arbejdsfelt har museumsudvalget fundet det af særlig betydning at få belyst den udvikling fra landsbysamfund til storbyforstad, som har præget Gladsaxe gennem de seneste seks årtier.

De følgende sider bringer en foreløbig rapport fra en undersøgelse i Søborgmagle kvarteret, som forfatterne – der alle er studerende i faget europæisk etnologi (folkelivsforskning) – arbejder med som konsulenter for museumsudvalget. Det må understreges, at fremstillingen er foreløbig og bygger på et relativt beskedent materiale bestående af nogle folketællinger, andet arkivalsk stof, fotografier samt enkelte, men fyldige interviews med beboere og andre, som har eller har haft tilknytning til kvarteret[1]).

Det er tanken med denne præsentation at opridse hovedlinier i kvarterets bebyggelses- og befolkningsmæssige udvikling. Målet med den samlede undersøgelse er at tilvejebringe stof til en beskrivelse og analyse af dette forstadsmiljø, som det er opstået og har ændret sig siden udstykningen af Maglegårds jorder i 1917. I forbindelse hermed agtes indsamlet forskelligt dokumentationsmateriale såsom fotografier, husplaner, karakteristiske genstande etc. til brug for den senere formidling af undersøgelsens resultater.

Hvorfor nu Søborgmagle? Kvarteret er valgt af flere grunde. Først fordi museumsudvalget fandt det rimeligt at sætte ind i Søborg, det område i Gladsaxe kommune, som tidligst blev udstykket og bebygget af udflyttere fra København. Søborg Villaby hed området på landkortet; i lokal daglig tale blev det mindre pompøst kaldt »Pengeløse Overdrev«. Dette bestod af flere udstykninger, der var påbegyndt i årene omkring århundredeskiftet. I denne ældste del af Søborg er bebyggelsen i dag kraftigt ændret, og der er kun et fåtal af de oprindelige beboere tilbage. Man valgte derfor Søborgmagle, der er en lidt yngre udstykning, men som til gengæld har bevaret sit præg af have- og villaby og stadig har beboere, der har gjort hele udviklingen med og kan meddele oplysninger om tilværelsen herude. Af andre årsager, som gjorde kvarteret egnet til

en undersøgelse af denne art, skal her blot nævnes dets klare fysiske afgrænsning, forholdsvis ringe udstrækning og indbyggertal.

Kvarteret.

»Se paa alle Udstykninger i Københavns Omegn, og kom saa ud paa Maglegaard paa Søndag, da vil De ikke være i Tvivl om, hvad De skal vælge«. Således hed det i en annonce i Socialdemokraten den 6. september 1917, en af de mange som dette efterår blev indrykket i aviserne om udstykninger i Københavns nærhed. Det var krigstid og dyrtid, og mange måtte, hvis de ville have grøntsager, dyrke dem selv. Der var derfor god mening i det, når nogle udstykningsselskaber tilbød læggekartofler med i handelen ved køb af grund.

Den udstykning, der her skal omtales, konkurrerede i stedet på prisen, 41 øre pr. kvadratalen, og på en omhyggelig planlægning, der adskilte den fra flertallet af samtidens nybyggerområder. Annoncetekstens store ord var ikke kun reklamebrøl.

Maglegården, som skulle udstykkes, lå i Søborg mellem Utterslev moses nordlige bred og Gladsaxevej. Området afgrænses også idag på syd- og østsiden af mosen. Mod nord er grænsen Nordtoftevej, mod vest Mars Allé (en kort tid kaldet Højmarksvej). Det nye kvarter, som skulle opstå her, fik fra starten navnet »Søborgmagle«. Salget af grunde begyndte den 12. august 1917, og allerede seks uger senere var halvdelen af udstykningens 354 beregnede parceller solgt[2]).

Bag købet af Maglegård og udstykningen af jorden stod Interessentskabet Søborgmagle, som bestod af bygningskonduktør Emilius Rosenbæk, malermester Hj. Thorsen, lærer C. C. Binger, tilskærer R. Lutz og journalist H. Lundbeck. Af disse fem var tilsyneladende de to, Rosenbæk og Lundbeck, de drivende kræfter. Rosenbæk havde boet i Søborg siden århundredets begyndelse og havde været aktiv i en række foreninger, blandt andet var det ham, der startede Søborg Forskønnelsesforening i en bestræbelse på at højne kvaliteten af byggeriet i området[3]). Journalist Lundbeck var ansat ved Socialdemokraten og havde indlagt sig fortjeneste ved at trække nogle spekulationsudstykninger frem i avisen. Han var således fortrolig med udstykningspolitik og tillige interesseret i at være med til at skabe en udstykning, som han mente, den burde være. – Også to af interessentskabets øvrige medlemmer var med i forskønnelsesforeningen. Det var da folk med ret bestemte ideer om boligmiljø, der gik sammen om dette projekt[4]).

Jorden købte de i 1916 eller 1917 af proprietær Kjær, der siden 1890'erne havde ejet og drevet Maglegård som landbrug. Området ligger

Vej- og parcel-plan for Søborgmagle. Arkitekt K. T. Seest 24. 9. 1917.

højt og skråner mod syd og øst mod mosen, så man har god udsigt herfra og trods det fugtige naboskab tørre grunde. Efter jordkøbet overdrog interessentskabet det til arkitekt K. T. Seest, der dengang boede i Søborg, at tegne en plan for det kommende kvarter. I sin plan tilpassede Seest vejforløbet til det skrånende terræn; yderligere centrerede han det om et torv, der lå, hvor Maglegård havde haft sin gårdsplads. Det var tanken hermed at gøre kvarteret til en nogenlunde selvstændig enhed, uden dog at søge etableret beskæftigelsesmuligheder på stedet. Det skulle først og fremmest være et boligkvarter.

Der var derfor fra begyndelsen lagt en række servitutter på grundene: Alle helårshuse, der til sin tid skulle opføres, måtte forelægges til godkendelse hos forskønnelsesforeningens arkitekt. Kun en fjerdedel af hver parcel måtte bebygges. Husene måtte højst være i to etager. Al forretningsvirksomhed måtte begrænses til torvet, hvor Maglegårds udlænger engang skulle give plads for, hvad man i dag ville kalde et butikscenter. Endelig måtte der ikke oprettes fabriksvirksomhed i kvarteret, og Maglegårds gamle hovedbygning og den tilhørende have skulle blive liggende uændret. Hovedbygningen synes på et tidspunkt at være tænkt som forsamlingshus for beboerne; men tanken er aldrig blevet realiseret. Disse servitutter gjaldt indtil 1960 og er stort set blevet overholdt. Den væsentligste undtagelse har været udstykningen af Maglegårds have i 1940'erne. I 1960 blev hovedbygningen revet ned.

Da vejplanen forelå, og servitutterne var fastlagt, kunne interessentskabet udarbejde sin første brochure og indrykke den første annonce. De interesserede blev budt til et orienterende møde lørdag den 8. august i Folkets Hus på Jagtvej i København og til et lignende møde den følgende dag ude på Maglegård[5]). På dette tidspunkt var kun vejene afsat, så de fremmødte kunne blot tegne sig for en parcel af en bestemt størrelse. Først i slutningen af september blev den endelige parcelplan udarbejdet, og køberne fik nu lejlighed til at vælge deres grund.

Bebyggelsen.

Interessentskabet stilede mod en hurtig udbygning af kvarteret med helårshuse og søgte på forhånd at sikre dette på forskellig vis. Man lagde en finansieringsplan, hvorefter køberne indbetalte indskud til en vej- og kloakeringsfond, som skulle administreres af en grundejerforening for kvarteret. Yderligere foreslog man køberne at organisere sig i en byggeforening, hvis medlemmer kunne få statslån til byggeriet, således som man havde prøvet det i andre havebyer, f. eks. Grøndalsvænge på Frederiksberg. Af praktiske grunde måtte byggeforeningens medlemmer

Emilius Rosenbæk med familie foran sin villa, Mars Allé 11. I baggrunden skimtes Maglegård. Foto o. 1906.

have grunde, der lå samlet, og man anviste dem området mellem Grønnemose Allé og Tværmarksvej.

Det er ikke klart hvorfor; men byggeforeningen fik ikke større tilslutning og kom aldrig rigtig i gang. Grundejerforeningen, som alle skulle være medlem af, blev derimod yderst aktiv og tog sig gennem årene af en lang række af beboernes fælles problemer. Blandt de vigtigste var anlæg af kvarterets veje, kloakering og vandforsyning.

Det tog tid at få vejene anlagt. Efter oplysninger fra beboere sluttede arbejdet først omkring 1927[6]). Indtil da henlå vejene med græs og en bane af slagger midt på. Kloakeringen sluttede først i 1936, men fra 1928 lod det sig gøre at installere wc'er med septictank i kvarterets huse. Vandforsyningen klarede man, til vejene var anlagt, med overjordiske ledninger, på hvilke der med passende mellemrum var anbragt haner, som beboerne kunne tappe fra. – Det hele var temmelig primitivt; men som det ses af følgende, indrettede man sig efter forholdene: Indtil kvarteret havde fået gadebelysning, var det vanskeligt at færdes ude om aftenen. En familie, der fast spillede l'hombre med nogle venner inde fra byen, inviterede derfor kun, når det var fuldmåne, så gæsterne kunne se at komme hjem.

I udstykningens første år mindede kvarteret mest af alt om en havekoloni. Grundejerne rejste selv havehuse på grundene eller købte dem færdige til opsætning af tømmerhandlerne i Søborg. I oktober 1920 var

Søborgmagle set fra Maglegårds Allé mod sydvest. Foto o. 1919.

der således 233 »lysthuse« i kvarteret, og heraf skal en del have været beboede[7]). Det almindeligste – og reglementerede – var dog, at man benyttede havehusene som bolig eller til weekend-brug i tiden fra 1. maj til august-september.

Selv om veje og kloaker ikke var færdige, synes kvarteret at have fået sine første helårshuse omkring 1925. I de følgende år kom der stadig flere villaer, mange af dem arkitekttegnede og i den stil, der var skabt af foreningen Bedre Byggeskik. Det må antages, at denne byggemåde er blevet fremmet af bestemmelsen om, at alt byggeri i kvarteret skulle godkendes af forskønnelsesforeningen. Der blev dog ikke tale om nogen byggebølge. Søborgmagles helårshuse er kommet til lidt efter lidt, og der er den dag i dag ubebyggede grunde i kvarteret.

Forretninger.

Indtil omkring 1926 havde kvarteret ingen butikker. Man klarede sig med et marketenderi drevet af en af beboerne. Det havde først til huse i en sidefløj til Maglegårds hovedbygning, siden lå det i den stråtækte ladebygning ved torvets sydside, indtil denne nedbrændte i 1926.

Med opførelsen samme år af den første etageejendom ved torvets nordside fik Søborgmagle sine første forretninger: købmand, slagter og ismejeri. Siden er der kommet flere handlende omkring Magletorv; men

kvarteret er ikke blevet selvforsynende. Husmødrene må stadig tage turen til Søborg Hovedgade eller til København for at gøre mange af deres indkøb.

Beboerne.

»Der var mødt ca. 300 maaske ikke Købere. Kl. præcis 2½ var der arrangeret en Skylregn over Kvarteret, saaledes at da Publikum indfandt sig, var al Ting støvfrit og friskt, og Naturen viste sig i al sin Jomfruynde. Efter at Journalist Lundbeck havde anbefalet de Besøgende at bese Grundene og ogsaa Haven, saa man, hvorledes de flokkedes om Kassereren, og det var ikke smaa Summer, han skrabede ned i Kassen«[8]).

Socialdemokratens referat fra det første salgsmøde på Maglegård giver et levende billede af købelysten hos de fremmødte. Folk havde ofret deres søndag for at cykle ud til Søborg for at se på grund og eventuelt købe. Udbetalingen var kun fra 25–50 kr. alt efter grundens størrelse, og afbetalingsbetingelserne så rimelige ud. Man tegnede sig for en grund og dermed for en lysere fremtid i eget hjem.

Det er imidlertid troligt, at en del forkøbte sig og snart måtte lade grunden gå til tvangsauktion. I de første år lader det til, at der skete en vis udskiftning i kvarteret, således at de mere usolide betalere blev sorteret fra. Efterhånden som kvarteret blev udbygget, skete der blandt andet af nævnte grund en social stigning i kvarteret. Fysisk gav dette sig udslag i modernisering af gamle huse og bygning af stadig større villaer. Særlig markant har denne udvikling været siden 1950'erne. »Det er i de sidste tyve år, der rigtig er kommet folk herud med penge. De gamle dør, og så kommer der nye«, sagde en meddeler og tilføjede om de nye villaer på Maglegårds Allé, at »det er den slags, der højner kvarteret«.

Hvem var det i første række, der lod sig lokke af annoncernes tilbud om billige grunde i Søborg? Annonceoverskriften »Til dem der har Kolonihaver«[9]), fortæller lidt om udstykkernes intentioner. Og det blev i høj grad den mere solide del af arbejderklassen, der købte grund i Søborgmagle. Man måtte have penge til udbetalingen, penge som skulle tages af en beskeden ugeløn, og man måtte have ønsket om ved egen hjælp at forbedre fremtiden for sig selv og sin familie. »Meget jævne mennesker med meget jævne indtægter« og »små faste folk« er den karakteristik, man idag hører i kvarteret om de første udflyttere.

I 1925 boede der ifølge folketællingen omkring 250 personer i kvarteret. Ser man på erhvervsfordelingen blandt de 83 erhvervsarbejdende mænd, viser det sig, at omkring to trediedele af disse var håndværkere

eller faglærte arbejdere. Den resterende trediedel udgjordes af småfunktionærer, handlende, enkelte kontoransatte og folk i frie erhverv. Betegnende for et nybyggersamfund som dette var, at noget over halvdelen af håndværkerne arbejdede inden for byggebranchen[10]). Uddannet som murer, tømrer, snedker, maler eller blikkenslager var man dels i stand til at billiggøre sit eget byggeri ved selv at deltage i det, dels kunne man skaffe sig arbejde i nabolaget.

Hovedparten af udflytterne var familier i alderen 25 til 45 år med børn. Af de ugifte var kun omkring en sjettedel over 20 år. Et væsentligt motiv ved køb af grund har således nok været hensynet til børnene.

I de fleste tilfælde var grunden i Søborg en kompensation for en dårlig bolig inde i byen. Tre fjerdedele af de husstande, der flyttede til Søborgmagle i 1924–25 kom fra lejligheder på broerne, særlig Nørrebro, og den indre by. Adresser som Ryesgade, Nørrebrogade, Ægirsgade og Fenrisgade kan antyde noget om boligstandarden. Særlig tillokkende må Søborgmagle have været for den meget store del af udflytterne, der var født i landdistrikterne på øerne og i Jylland, og for hvem Nørrebro kun var en etape i forsøget på social fremgang[11]).

I kvarterets tidlige år var bebyggelsen som nævnt af kolonihave karakter. Den første sommer på grunden byggede de fleste ved egen og venners hjælp et lysthus af træ, indrettet med et eller to rum og med et køkken med primusapparat. Her opholdt familien sig fra marts-april til hen i september. Husfaderen måtte hver dag tage frem og tilbage til sit arbejde i byen, enten på cykel eller med sporvognen fra Utterslev. På cykel kunne det let blive en tur på cirka tre kvarter hver vej.

Haverne blev anlagt som nyttehaver med grøntsager og frugttræer. En af dem, der plantede mange frugttræer og -buske, regnede med, at frugterne skulle kunne supplere hans lille pension, når han engang gik af fra postvæsenet. Afgrøderne fra haven var således en kalkuleret del af husholdningsøkonomien, og det var almindeligt at sylte og henkoge til vinteren. Eller man kunne, som en meddeler fortalte, opbevare grøntsagerne i et koldt loftsrum i byejendommen. Desuden havde næsten alle mindre husdyr som høns og kaniner, ligeledes til egen husholdning. »Dengang galede det i hele kvarteret«.

Såvel afdrag på grund som bygning af helårshus må have været en økonomisk belastning for de fleste familier. For at skaffe sig en bedre bolig gav man afkald på mange fordele: Nærhed til arbejdsplads, lille husleje, fritidssamvær med arbejdskammerater og slægtninge, fornøjelser som beværtningsliv, biografbesøg etc. I stedet slugte nu den nye grund og senere huset både fritid og penge. For at klare den nye situation kunne

Familien spiller kroket i haven. Bag dem havehuset, købt færdigt i Søborg og forsynet med en hjemmelavet tilbygning. Foto. o. 1920.

man gribe til flere midler. Det var nødvendigt, at husfaderen og ofte de store drenge bidrog med lønindtægter til husholdet. Således arbejdede i følge folketællingen 1925 alle mandlige indbyggere i Søborgmagle fra en alder af femten år og op. At også husmoderen havde udearbejde kunne ske, men det var forholdsvis sjældent, at det var permanent. Kun en sjettedel af alle kvinder over femten år opgiver arbejde til folketællingen i 1925.

Mange klarede de økonomiske problemer med helårshuset ved at bygge en etage på til udlejning. Da en beboer i 1927 byggede et hus i én etage, beregnet til kun én familie, vakte det forbavselse hos en genbo, der udbrød: »Ska' do ikke bygge til at leje ud? Ska' do ikke ha' nogen til at betale din husleje?« I mange huse fandt man derfor i stueetagen hus-

ejeren med kone og børn, og på førstesalen logerende, som ofte var slægtninge, gifte børn eller bekendte fra den tidligere bopæl i byen.

I takt med udbygningen steg antallet af beboere i Søborgmagle. I 1950 boede der omkring 950 mennesker i kvarteret[12]). Af disse var hovedparten stadig familier med hjemmeboende børn, skønt der nu var betydelig flere ældre folk end i kvarterets ungdom. Fra tiden omkring 1950 nåede flere og flere af de oprindelige udflyttere op i pensionsalderen og det tyndede ud i rækkerne ved død, flytning til plejehjem eller salg af hus ved ægtefællens død. Idag er kun få familier tilbage, der har været med fra kvarterets begyndelse.

Den sociale stigning, der som nævnt skete i løbet af kvarterets historie, kan forklares på flere måder. En del af de tidligt udflyttede familier avancerede på arbejdspladsen i løbet af deres liv. Ambitioner, initiativ og evne til at skaffe sig økonomisk overskud var egenskaber, der kunne få en person til såvel at købe egen grund og bygge hus som at arbejde sig op i graderne. En anden årsag skal søges uden for kvarteret. København voksede, og de offentlige og private kommunikationsmidler forbedredes. Søborgmagle var ikke længere en afsides krog. De nytilflyttede familier måtte være i stand til at betale de stadig stigende grundpriser. De nye villaer blev bygget til én familie, og i dag er det kun i de små huse fra kvarterets tidlige år, man finder flere familier eller familier med logerende. »Der er bittesmå huse, hvor der er fem dørplader«, fortalte en meddeler.

Den sociale differentiering blev større. I 1925 havde afstanden mellem de forskellige sociale lag ikke været stor, når øverste lag bestod af håndværksmestre, småhandlende og mindre funktionærer og nederste lag af maskinarbejdere, chaufører og arbejdsmænd. I 1950 var gruppen af håndværkere og arbejdere stadig den største, lidt under to trediedele af de 347 erhvervsopgivelser[13]). Men gruppen af selvstændige erhvervsdrivende, funktionærer og akademikere var vokset mere end nogle af de andre grupper. Især akademikergruppen er betegnende. I 1925 var der ingen sådanne i kvarteret, mens der i 1950 var 18. Nu bestod det øverste lag af forskningsingeniører, arkitekter og læger, det nederste af faglærte arbejdere.

Omgangsliv.

I Søborgmagle-beboernes indbyrdes relationer genspejles sider af den fysiske og befolkningsmæssige udvikling i kvarteret. Den forholdsvis lille og homogene gruppe af udflyttere havde fælles problemer af lokal art og deraf følgende behov for fælles aktivitet. De senere års større og mere

Familien er kommet på besøg. Den unge husejer, nummer to fra højre, har hentet en af sine kaniner op på bordet. Foto o. 1921.

sammensatte befolkning har delt problemer med villaejere i almindelighed, og det har ikke skabt fællesskab på det lokale plan.

De første årtiers beboerfællesskab udspilledes først og fremmest inden for grundejerforeningens rammer. Det var denne forening, der repræsenterede beboerne over for bl. a. interessentskabet og kommunen, der i perioder førte en ihærdig kampagne mod de helårsbeboede havehuse. Til foreningens generalforsamlinger, ordinære som ekstraordinære, var der godt fremmøde, og dette var ikke mindre, når der blev indbudt til »stiftelsesfest«. Disse fester skal være afholdt på Emdruplund og sidenhen i Søborg Grundejerforenings hus på Søborg Hovedgade for at markere 5, 10, 15, 20, 25 og 40 års dagene for udstykningen.

En årrække omkring 1930 foranstaltede grundejerforeningen et Sct. Hans bål på torvet. Der var ikke tale om noget større arrangement. Beboerne bidrog med haveaffald og kasserede møbler, de overværede afbrændingen og gik derpå hver til sit. Enkelte sluttede sig dog sammen og fortsatte med festlighed hjemme i haverne.

Uden for kvarteret, men tilsyneladende med stor tilslutning fra beboerne, afholdt De samvirkende Grundejerforeninger fra omkring 1924 Sct. Hans- og sommerfester på pladsen ved Garhøj på Grønnemosegårds område. Man husker her at have oplevet husmændenes digter, Johan

Skjoldborg, holde båltale og at have set optræden af den unge Ib Schønberg.

I øvrigt synes omgangslivet i kvarteret at have indskrænket sig til udveksling af haveprodukter og tjenester naboer og nærboende imellem. Man har lånt haveredskaber af hinanden, har byttet stiklinger og podekviste og har hjulpet hinanden ved mindre arbejder. På det selskabelige plan har naboskabet i almindelighed ikke ført til selskabelige kontakter ud over indtagelsen af en øl eller en kop kaffe i haven hos hinanden, og kun »når det skulle være meget fint« blev man inviteret i forvejen. – Det er uvist, om der i Søborgmagle har været nabolag med fastere relationer. Vi er ikke stødt på sådanne kvarterer i kvarteret.

Beboerne har tilsyneladende beholdt deres faste omgangskreds af slægt og venner inde fra byen og fra arbejdspladsen. Disse gjorde tidligere en udflugt ud af det og tog om søndagen på besøg i det fjerne Søborg. En meddeler fortæller lidt maliciøst, hvordan hans slægtninge især kom ud i sommertiden og i frugthøsten, mens de var mere tilbageholdende, når det var sæson for det grovere havearbejde.

Det kan nok tages som et tegn på den gennem årene stigende desintegration i kvarteret, at grundejerforeningen i 1967 måtte opgive at afholde 50 års stiftelsesfest på grund af manglende tilslutning. Med kommunens overtagelse af Søborgmagles vejnet i 1947 og med servitutternes ophævelse i 1960 var de vigtigste af de ydre anledninger til sammenhold forsvundet, og de nyere tilflyttere havde ingen historisk betinget kvarters-bevidsthed. Resultatet er, at beboernes kontakter i dag i endnu højere grad end tidligere går ud over kvarterets grænser.

Udstykningsplanens klare sigte, at skabe en bebyggelses- og befolkningsmæssig velafgrænset enhed, kan da næppe længere betragtes som opfyldt. Kvarteret indgår idag snarere i den større sammenhæng af villaforstæder, i hvilke den enkelte parcel og den enkelte husstand er de væsentligste fysiske og sociale størrelser.

Dette og en lang række andre spørgsmål må dog undersøges nærmere, før undersøgelsen i Søborgmagle kan afsluttes og endeligt bidrage til vor viden om de kulturformer, der er opstået i tilknytning til den nyere tids urbanisering.

NOTER OG HENVISNINGER:

1. Som bekendt er folketællinger efter 1911 ikke tilgængelige for offentligheden. Det lykkedes efter forhandlinger med Danmarks Statistik at få adgang til de nyere tællinger for Søborgmagle. For forskere og amatører, der ønsker at benytte folketællinger som kilde, er det beklageligt, at Danmark ikke som Sverige frigiver de sidste 75 års tællinger. Dette er yderligere uheldigt, da flere af de nyere tællinger synes afleveret til opmagasinering i en stand, der gør det umuligt at finde frem til bestemte lokaliteter. På grund af de nævnte vanskeligheder er foreløbig kun folketællingerne for 1916, 1921, 1925 og 1950 gennemgået systematisk.
2. Annoncer i Socialdemokraten 14. 8. 1917 og 30. 9. 1917.
3. Se »Architekten« 1916, p. 45.
4. Den historiske baggrund for bebyggelser af denne art, oftest kaldet havebyer, vil det føre for vidt at komme ind på her. Interesserede kan læse bl. a. Ebenezer Howard, »Garden Cities of To-Morrow –«, 1898, og Vilh. Lorentzen, »Drømmen om den ideale by«, Kbh. 1947, p. 134 ff.
5. Annonce og lille artikel i Socialdemokraten 5. 8. 1917.
6. En approberet vej- og kloakplan for kvarteret, dateret 14. 10. 1924, findes i Teknisk Forvaltning, Arkivet, kasse D. 85, mtr. 3a af Buddinge, Gladsaxe Kommune.
7. Teknisk forvaltning, Arkivet, kasse D. 85, Gladsaxe Kommune.
8. Annonce i Socialdemokraten 14. 8. 1917.
9. Annonce i Socialdemokraten 26. 8. 1917.
10. Jvf. Margareta Johnson, »Från landsbygd till villastad. En studie i Nora Trädgårdsstads framväxt.« Duplikeret ved Institut för folklivsforskning, Stockholm 1967.
11. Folketælling 5. 11. 1925.
12. Folketælling 5. 11. 1950.
13. Folketælling 5. 11. 1950.